

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Νίκου Β. Κοσμά, Ὁ ἀνέκδοτος κώδικας 161 τῆς Χίου γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430 καὶ τὴ μάχη τῆς Βάρνας. Εἰσαγωγή - Κείμενο - Σχόλια. Ἀθήναι 1975. - Σελ. 60. Δύο σχέδια ἐκτὸς κειμένου (σ. 7 καὶ σ. 9). Φωτοτυπία φύλλον τοῦ Κώδικος (σ. 44-52). Γαλλικὴ περίληψις (σ. 53). Βιβλιογραφία. Εὐρετήριο.

Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ Κώδικος 161 τῆς «Βιβλιοθήκης Κοραῆ» τῆς Χίου, ἐκ τοῦ ὁποῦ ὁ Κ. Ἀμαντος ἐδημοσίευσε τὸ 1928 ἀποσπάσματα. (Κ. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Τρεῖς ἄγνωστοι κώδικες τοῦ χρονογράφου. Ἑλληνικά 1, 1928, σ. 45-70). Τὰ ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀμάντου δημοσιευθέντα φύλλα τοῦ Κώδικος περιέχουν: 1) Τὴν καταστροφὴν τῆς Αἰγίνης, 2) τὴν ἄλωσιν τῆς Χίου, 3) τὴν ἄλωσιν τῆς Κύπρου, καὶ 4) τὴν πατριαρχεῖαν τοῦ Ἱερεμίου.

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ Κώδικος ὁ συγγραφεὺς μας τώρα δημοσιεύει:

1) Τὰ φύλλα 20α-25, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Παλαιολόγου (1425), εἰς τὴν ἀνάρρησιν εἰς τὸν θρόνον τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου (1425-1448) καὶ εἰς τὴν ὀγδόην Σύνοδον τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας διὰ τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν (1438-1439).

2) Τὰ φύλλα 25α-38, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐκχώρησιν τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τοὺς Βενετούς ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου (1423) καὶ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μουράτ Β' (1430).

3) Τὰ φύλλα 38-44, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν μάχην τῆς Βάρνας μεταξύ Οὐγγῶν καὶ Τούρκων (1444), καὶ

4) Τὰ φύλλα 242α-244, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνάρρησιν τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Νίφωνος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον.

Τὸ κείμενον τοῦ Κώδικος 161 συνεγράφη εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 1577 ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ τοῦ Πελοποννησίου (ἐκ Ναυπλίου) ἐπὶ πατριάρχου Ἱερεμίου, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Μαλαξὸς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Χρονογραφίας του: Φύλ. 2β: ... Ταῦτα πάντα... ἐσυνάθροισα... ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῆς πατριαρχείας... κυροῦ Ἱερεμίου, ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος δοῦλος τῆς αὐτοῦ παναγιότητος Μανουὴλ Μαλαξὸς ὁ πελοποννησιακὸς ἐν ἔτει ἑπτακισχιλιοστῶ ὀγδοηκοστῶ πέμπτῳ μηνὶ Ἀπριλίῳ (= 1577, βλ. ἡμέτερον συγγραφέα, σ. 13),

Τὸ κείμενον τοῦ Κώδικος 161 ἀντεγράφη εἰς τὴν Μοῆν Ἀγίων Πάντων τοῦ Βαρλαάμ εἰς τὰ Μετέωρα τὸ 1603 ὑπὸ τοῦ ἱεροδιακόνου Κυρίλλου, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει εἰς τὸ τέλος τοῦ Κώδικος: Φύλ. 361: Ἐγράφη ὁ παρῶν χρονογράφος διὰ Κυρίλλου ἱεροδιακόνου ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς μονῇ τῶν Ἀγίων Πάντων τοῦπίελην Βαρλαάμ ἐν τῷ ἔτει (= 7111-1603).

Κακῶς ὁ σ. μας λέγει εἰς σ. 13: «Στὸ τελευταῖο φύλλο, τὸ 361, σημειώνεται ὁ συγγραφεὺς τοῦ Κώδικα». Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συγγραφέως ἐδῶ, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἀντιγραφῆως. Οὕτως εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ὑπάρχει μικρὰ σύγχυσις περὶ τοῦ ποῖος εἶναι ὁ καθαυτὸ συγγραφεὺς τοῦ Κώδικος καὶ περὶ τοῦ πότε συνεγράφη ὁ Κώδιξ.

Ὁ Κώδιξ 161 εἶναι λοιπὸν ἀντίγραφον τοῦ 1603 τῆς Χρονογραφίας τοῦ Μαλαξοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ Χρονογραφία τοῦ Μαλαξοῦ δὲν εἶναι παρὰ ἐπεξεργασία παλαιότερου Χρο-

νικοῦ, ἀγνώστου συγγραφέως, τὸ ὁποῖον ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔφθανε μέχρι τοῦ 1570. Μεταγενέστερος συγγραφεὺς συνέχισε τὴν Χρονογραφίαν αὐτὴν μέχρι τοῦ ἔτους 1579. Κατόπιν κάποιος Ἱερόθεος συνέχισε αὐτὴν μέχρι τοῦ ἔτους 1595. Ὡς ὅλη δὲ ἡ Χρονογραφία μὲ ὅλας τὰς προσθήκας περιελήφθη εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας, τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν πολλαὶ ἐκδόσεις. Βλ. G u. M o r g a n c s i k, Zur Quellenfrage des historischen Gedichtes von Hierax. «Byzant.-Neugriech. Jahrbücher» 10 (1933-34) 413-416, ἰδίᾳ σ. 414. - Ἰ. Ε. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 411, ἀριθ. 602. (Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 2). Ἀρχικὸς πυρὴν τῆς Χρονογραφίας ὑπῆρξεν ἡ Ἐκθεσις Χρονικὴ ἀπὸ 1425-1512 καὶ ὁ Μαλαξὸς ἔφερεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ 1570 μέχρι τοῦ 1579. Κατὰ τὸν Κώδικα 161 μέχρι τοῦ 1577; Ἡ συμβαίνει ἄλλο τι; Περί αὐτῶν οὕτε λέξιν λέγει ὁ σ. Ὁ Κ. Ἄμαντος, ἔ. ἀ., σ. 45, παρουσίασε τρεῖς κώδικας τῆς Χρονογραφίας, τὸν 161 καὶ 162 τῆς Βιβλιοθήκης Κοραῆ τῆς Χίου, ἀμφοτέρους ἀνήκοντας ἄλλοτε εἰς τὴν Μοῆν Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, καὶ τὸν Α τῆς προσωπικῆς τοῦ Βιβλιοθήκης, τὸν ὁποῖον ἠγόρασεν ὁ ἴδιος παρὰ χωρικοῦ εἰς τὴν Χίον. Ὁ σ. ἀφήνει τὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸν ἀναγνώστην, ὅτι ὁ Κώδιξ 161 εἶναι ὁ μοναδικὸς κώδιξ τῆς Χρονογραφίας εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Κοραῆ. Πιστεύει ὅτι ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐπιτυχὴ ἐργασίαν τοῦ Κ. Ἄμαντου δημοσιεύων καὶ αὐτὸς ἐκ τοῦ αὐτοῦ Κώδικος διαφορητικὰ ἀποσπάσματα. Ἄλλ' ὁ Κ. Ἄμαντος παρουσίασε διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον τρεῖς ἀγνώστους κώδικας τῆς ἀνεκδότου Χρονογραφίας τοῦ Μαλαξοῦ καὶ προέβη, ἔ. ἀ., σ. 45, εἰς τὸν ἀφορισμὸν: «Ἡ ἐκδοσις, κατὰ ἓνα μόνον κώδικα δὲν πρέπει νὰ ἐπαναληφθῆ». Καὶ εἰς τὴν σ. 46 λέγει: «Οἱ κώδικες οὗτοι, πρὸ πάντων ὁ ὑπ' ἀριθ. 161 τῆς Βιβλιοθήκης Χίου, δεικνύουν ὅτι... εἶναι ἀνάγκη πρὸ πάσης ἄλλης ἐργασίας νὰ γνωσθοῦν τὰ χειρόγραφα». Καὶ τὰ κυριώτερα γνωστά χειρόγραφα σήμερον εἶναι τὰ ἐξῆς: O=Oxon. Canon. 67 (XVI αἰ.), L=Harleianus 5742 (XVI αἰ.), P=Parisinus Suppl. 112 (τοῦ 1626), H=Harleianus 5632, K=Βιβλ. Κοραῆ 161 (τοῦ 1603), E=Βιβλ. Κοραῆ 162 (τοῦ 1620), A=Βιβλ. Ἄμαντου (XVII αἰ.). Βλ. Ἰ. Ε. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, ἔ. ἀ., σ. 411, ἀριθ. 602. Ἐάν πάλιν ὁ σ. ἤθελε νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην τοῦ Κ. Ἄμαντου, ἔ. ἀ., σ. 48, «Κατέλξα εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Κώδιξ 161 πρέπει νὰ ἐκδοθῆ ἰδιαιτέρως», τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδώσῃ ὁλόκληρον τὸν Κώδικα 161 καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα τοῦ. Ἀντὶ τοῦτου ὁ σ. ἐκδίδει τὰ προηγούμενα ἀναγραφέντα ἀποσπάσματα καὶ κατόπιν προβαίνει εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς ἐργασίας του (σ. 31-39), εἰς σχολιασμὸν τῶν πληροφοριῶν τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν.

Ὁ σχολιασμὸς τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Κώδικος ὑπὸ τοῦ σ. περιορίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς περιληπτικὴν ἀπόδοσιν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν μὲ μερικὰς σποραδικὰς παρατηρήσεις, πολλάκις ὄχι πολὺ ἐπιτυχεῖς. Π.χ., προκειμένου περὶ τῆς φημολογουμένης προδοσίας τῶν μοναχῶν τῆς Μοῆς Βλατάδων κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430 (φύλ. 30α-32, σ. 21-22), ὁ σ. εἰς τὰ Σχόλιά του (σ. 34) παρατηρεῖ: «Ἐτσι δίπλα στὸ Χαλκοκονδύλη καὶ στὸν Ἱέρακα (Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλ. I. Βενετία 1872, σ. 257), ποὺ παραδέχονται τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἔπεσε μὲ προδοσίαν, προστίθεται τώρα κι ὁ χρονογράφος τοῦ Κώδικα 161». Δὲν προστίθεται βεβαίως, ἀφοῦ ὁ Κώδιξ 161, ἡ Χρονογραφία δηλονότι τοῦ Μαλαξοῦ, ἀποτελεῖ πηγὴν τοῦ Ἱερακοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν οὗτος ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν αὐτὴν. Βλ. G u. M o r g a n c s i k, ἔ. ἀ., σ. 414. Ἰ. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, ἔ. ἀ., σ. 406, ἀρ. 591. - Καὶ πάλιν ὁ σ. (σ. 38) λέγει: «Ὁ σουλτάνος Μουράτ Β' μετὰ τὴν μάχην τῆς Βάρνας ἔζησε τρία χρόνια καὶ πέθανε. Ἀνέβηκε δὲ στὸ θρόνον πάλι ὁ γιὸς του Μεχμέτ Β'. Στὸ διάστημα αὐτὸ πέθανε καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ ἀνέβηκε στὸ θρόνον ὁ ἀδελφὸς του Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος». Ἡ μάχη τῆς Βάρνας ἐγένετο τὴν 10 Νοεμβρίου 1444 (G. O s t r o g o r s k y, Geschichte des Byzantinischen Staates, 2a ἐκδ., Μόναχον 1952, σ. 449) καὶ ὁ Μουράτ Β' ἀπέθανεν ὄχι

μετά τρία ἔτη, δηλ. τὸ 1447, ἀλλὰ τὸ 1451. (Σημειωτέον ὅτι τὸ ἴδιον τὸ Χρονικόν, φύλ. 44 σ. 29, διαψεύδει τὸν σ.: ... καὶ ἀσθενήσας ἀπέθανε εἰς τὰ χίλια τετρακόσια πενήντα ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. 'Ο δὲ 'Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος δὲν ἀπέθανε «στὸ διάστημα αὐτὸ» (1444-1447), ἀλλὰ διὰ τὴν ἀκρίβειαν τὸ 1448.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ σ. δὲν ἐκμεταλλεύεται τὰς ἱστορικές πληροφορίας τοῦ Κώδικος, οὐδὲ ἔρευνᾷ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὰς θέματα ἂν καὶ σχολιάζων πρωτοεκδιδόμενον κείμενον, ὡς θὰ ἦτο π.χ. ὁ ὄνομαστικὸς κατάλογος τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα συνώδευσαν τὸν αὐτοκράτορα 'Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγον εἰς τὴν Σύνοδον Φερράρας-Φλωρεντίας (φύλ. 22-23, σ. 16-17, ἀπὸ ὅπου λείπει ὁ ἀδελφὸς τοῦ Αὐτοκράτορος Δημήτριος) ἢ ὅπως θὰ ἦσαν αἱ λεπτομέρειαι τῶν ἐξ ὑποσχέσεων βοηθείας τοῦ Πάπα πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (φύλ. 24α, 25, σ. 18). Ἀφίνει δὲ πολλακίς τὸν ἀναγνώστην ἀπληροφόρητον, ὡς π.χ. εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Νίφωνος, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης καὶ ἔπειτα πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Περὶ ποίου Νίφωνος πρόκειται; (Φύλ. 242α-244, σ. 29-30). Πρόκειται περὶ τοῦ Νίφωνος Α΄ (1312-1315) ἢ τοῦ Νίφωνος Β΄ (1486-1489 καὶ 1497-1498); Ἐάν πρόκειται περὶ τοῦ Νίφωνος Β΄, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Κώδικα διεδέχθη τὸν μετὰ ἐξαετῆ πατριαρχεῖαν ἀποθανόντα Μάξιμον (Δ΄ Μανασσῆν, 1491-1497), τότε ὁ Νίφων οὗτος πατριαρχεῶν τὸ δεύτερον δὲν ἠμποροῦσε νὰ εἶναι προηγουμένως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ὡς θέλει αὐτὸν ὁ Κώδιξ. Ἐάν πρόκειται περὶ τοῦ Νίφωνος Α΄, τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, τότε αὐτὸς κατήγετο ἐκ Βεροῖας καὶ ὄχι ἐκ Πελοποννήσου, ὡς θέλει αὐτὸν ὁ Κώδιξ. Τί συμβαίνει; Ὁ σ. ἔπρεπε νὰ ἐρευνήσῃ τὸ ζήτημα.

Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ Νίφωνος Α΄ (1311-1314 ἢ μᾶλλον 1312-1315), τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. Α. Ξυγοπούλου, Ἡ νηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 16, σ. 3. - Νίκου Νικονάνοῦ, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. ἐκδόσεως 133, σ. 14). Ὁ Νίφων Α΄, γεννηθεὶς εἰς τὴν Βέροιαν τῆς Μακεδονίας καὶ ὄχι εἰς τὴν Πελοπόννησον, μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, διετέλεσε μητροπολίτης Κυζίκου καὶ ὄχι Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖθεν κληθεὶς εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἐπατριάρχευσεν ἐπὶ τρία ἔτη καὶ δέκα μῆνας. Κατηγορηθεὶς ὑπὸ τῶν μητροπολιτῶν Νικομηδείας καὶ Μυτιλήνης ἐπὶ συμφωνία καὶ ὡς ἀθαιρέτως χειροτονῶν ἀδοκίμους ἐπαύθη καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν μονὴν Περιβλέπτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (βλ. Μανουὴλ Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες. Κωνσταντινούπολις 1890, σ. 412). Προκάτοχος τοῦ Νίφωνος Α΄ ἦτο ὁ Ἀθανάσιος Α΄ τὸ πρῶτον πατριαρχεῶν (1303-1311) καὶ ὄχι ὁ Μάξιμος (Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 405-411). Ἐπομένως ἀποκλείεται ὁ Νίφων Α΄.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ Νίφωνος Β΄ (1486-1489) καὶ μάλιστα περὶ τῆς δευτέρας πατριαρχεῖας αὐτοῦ (1497-1498). Ὁ Νίφων Β΄ κατήγετο πράγματι ἐκ Πελοποννήσου καὶ κατὰ τὸν σωζόμενον εἰς τὸ «Νέον Ἐκλόγιον» βίον του ἦτο υἱὸς Μανουὴλ καὶ Μαρίας καὶ ἐκαλεῖτο κατὰ κόσμον Νικόλαος (Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 488). Τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα αὐτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς του δὲν ὑποστηρίζουν τὴν πληροφορίαν τοῦ Κώδικος 161, ὅτι ὁ πατὴρ του ἦτο «ἄρχοντας ἀλβανίτης» (φύλ. 244, σ. 30).

Διατελέσας μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Παρθενίου ἐκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἐκεῖ ἐξελέγη τὸ 1486 Πατριάρχης (Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 489). Πατριαρχεύσας ἐπὶ τρία σχεδὸν ἔτη ἐπαύθη κατηγορηθεὶς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐμόνασεν ἐπὶ διετίαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Τιμίου Προδρόμου παρὰ τὴν Σωζόπολιν (Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 490). Τὸν διεδέχθη ὁ Διονύσιος Α΄ τὸ δεύτερον (1489-1491) καὶ αὐτὸν ὁ Μάξιμος Δ΄ (1491-1497), ὁ ὁποῖος περιπεσὼν εἰς σκάνδαλα

ἐπαύθη καὶ ἀνεχώρησεν εἰς Ἅγιον Ὅρος, ὅπου ἀπεβίωσε ταφείς εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου (Γ ε δ ε ὦ ν, ἔ.ἀ., σ. 491/2). Ἡ πληροφορία λοιπὸν τοῦ Κώδικος 161: *Πατριαρχεύσας ὁ κύριος Μάξιμος χρόνους ἔξι ἀπέθανε*, δὲν ἀκριβολογεῖ. Δὲν ἀπέθανεν, ἀλλ' ἐπαύθη ἀποθανὼν ἄργότερον.

Ὁ Νίφων Β' ἐπατριάρχευσε τὸ δευτέρον 1497-1498, ἀλλὰ μετὰ πατριαρχεῖαν ἐνὸς ἔτους ἠναγκάσθη νὰ ἀποσυρθῆ, διότι ἡ Ἐκκλησία ἐταράσσετο ὑπὸ πολλῶν σκανδάλων, καὶ παραιτηθεὶς ἔφυγεν εἰς Ἄδριανούπολιν, ὅπου διέμενεν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (Γ ε δ ε ὦ ν, ἔ.ἀ., σ. 492).

Ὁ Κώδιξ 161 φέρων αὐτὸν ὡς διάδοχον τοῦ Μαξίμου ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὴν δευτέραν αὐτοῦ πατριαρχεῖαν. Φέρει ὁμοῦ αὐτὸν ὡς ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερεῶ καὶ τὸν ὀνομάζει μητροπολίτην Θεσσαλονίκης (φύλ. 243, σ. 29). Ἄλλ' ὁ Νίφων κατὰ τὴν δευτέραν ἐκλογὴν του ὡς πατριάρχου ἦτο ἀπὸ διετίας μοναχὸς τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου) καὶ δὲν ἦτο ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερεὺς οὐδὲ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ἀσχέτως ἐὰν διετέλεσε μητροπολίτης αὐτῆς, ὅπως διετέλεσε καὶ Πατριάρχης. Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ Κώδιξ 161 συγγέει τὴν πρώτην ἐκλογὴν τοῦ Νίφωνος Β', ὅποτε οὗτος ἦτο καὶ ἀρχιερεὺς Συνοδικὸς καὶ μητροπολίτης, μετὰ τὴν δευτέραν, ὅποτε οὗτος ἦτο ἀπλοῦς μοναχὸς.

Αὐτὰ ὁμοῦ ἐπρεπε νὰ τὰ εἶχε διαπιστώσει ὁ συγγραφεὺς μας, ἐὰν ἔχη τὴν ἀξίωσιν, ὅτι ἐξέδωκε καὶ ἐσχολίασεν ἐπιστημονικῶς ἀνέκδοτον κείμενον.

Εἰς τὸ τέλος ὁ σ. δημοσιεύει ἐκ τοῦ Κώδικος 161 φωτοτυπίας μερικῶν ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένων ἀποσπασμάτων. Ἦτοι: Τὸ φύλ. 1 μετὰ τὴν ἐπικεφαλίδα (κειμ. σ. 41), τὸ φύλ. 22α μετὰ μέρος τῶν ὀνομάτων τῶν συνοδουσάντων τὸν Αὐτοκράτορα εἰς τὴν Σύνοδον Φερράρας-Φλωρεντίας (κειμ. σ. 16-17), παραλείψας τὰ φύλ. 20, 21, 21α καὶ 22. Συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 23α (κειμ. σ. 17), παραλείψας τὸ φύλ. 23. Συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 25 (κειμ. σ. 18), παραλείψας τὰ φύλ. 24 καὶ 24α. Παραλείπων μέρος τοῦ φύλ. 25 καὶ τὰ φύλ. 25α, 26, 26α, 27, 27α, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 28 (κειμ. σ. 20). Παραλείπων τὰ φύλ. 28α, 29, 29α, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 30 (κειμ. σ. 21). Παραλείπων τὰ φύλ. 30α, 31, 31α, 32, 32α, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 33 (κειμ. σ. 22-23). Παραλείπων τὰ φύλ. 33α, 34, 34α, 35, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 35α καὶ μέρος τοῦ φύλ. 36 (κειμ. σ. 24). Παραλείπων τὰ φύλ. 36, 36α, 37, 37α, 38, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 38α (κειμ. σ. 25). Παραλείπων τὰ φύλ. 39, 39α, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 40 (κειμ. σ. 26). Παραλείπων τὰ φύλ. 40α, 41, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 41α (κειμ. σ. 27). Παραλείπων τὰ φύλ. 42, 42α, 43, 43α, 44 καὶ 242α, συνεχίζει μετὰ τὸ φύλ. 243 (κειμ. σ. 29-30) καὶ ἀφήνει τὸ τελευταῖον φύλ. 243α.

Τί νόημα ὁμοῦ ἔχει ἡ παράθεσις σποραδικῶν φωτοτυπιῶν σελίδων τοῦ Κώδικος, ὅταν δι' αὐτῶν δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἐλέγξωμεν τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν ὅλου τοῦ κειμένου τῶν ὑπὸ τοῦ σ. δημοσιευομένων ἀποσπασμάτων τοῦ Κώδικος. Παραβολὴ τῶν παρατιθεμένων φωτοτυπιῶν πρὸς τὸ ἀντίστοιχον δημοσιευόμενον κείμενον τῶν δεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς μας:

α) Διόρθωσε τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κειμένου, χωρὶς νὰ ὑποσημειώσῃ ἐκάστοτε τὴν διάφορον γραφὴν τοῦ Κώδικος. Π.χ. φύλ. 28α (σ. 20): Σ. φυλάκτορες-Κ. φυλάκτωρες. Φύλ. 30 (σ. 21): Σ. ἐτέντωσε - Κ. ἐτέντοσε, Σ. σωληνάρια - Κ. Σοληνάρια, Σ. ἔμπαινε - Κ. ἔμπενεν, κ.ο.κ. εἰς κάθε σελίδα.

β) Παρανέγνωσε λέξεις τοῦ κειμένου. Π.χ. φύλ. 23 (σ. 17): Σ. τῆς αὐτῆς κ ὠ μ η ς - Κ. τῆς αὐτῆς μ ο ν ῆ ς. Φύλ. 28 (σ. 20): Σ. ἐναντιωθεὶ - Κ. ἐναντιηθῆ, Σ. φυλάξουν - Κ. φυλάγουν. Φύλ. 29α (σ. 21): Σ. ἐθανάτωσε - Κ. ἐθανάτωνε. Φύλ. 30 (σ. 21): Σ. ἠμπόρειε - Κ. ὑπόριε. Φύλ. 33 (σ. 22): Σ. θέλειν αὐτὸν ἐπαραδώση - Κ. θέλει νὰ τὸν ἐπαραδώση. Φύλ. 39 (σ. 26): Σ. ἠφάνιζον - Κ. ἠφάνιζαν. Φύλ. 40 (σ. 26): Σ. Πελερ πεῆς - Κ. Πελερ πεῖς, Σ. τὴν πόρταν του - Κ. τὴν πόρτα του. Φύλ. 41α (σ. 27): Σ. ἐμπροστινὰ - Κ. ἐμπροσθηγά, κ.ά.

Οὕτως ὄχι μόνον κριτικὴν ἐκδοσιν ἐκ πολλῶν χειρογράφων τοῦ κειμένου τῶν ἀπο-

σπασμάτων δὲν μᾶς ἔδωσεν ὁ σ., ἀλλὰ δημοσιεύων τὸ κείμενόν των ἐξ ἑνὸς μόνον χειρογράφου διώρθωσε τὴν ὀρθογραφίαν του, χωρὶς νὰ διῆδη τὴν γραφὴν τοῦ χειρογράφου του, καὶ ἔκαμε καὶ παραναγνώσεις, μὴ λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνωτέρω ἀναφερθείσας συμβουλὰς τοῦ Κ. Ἀμάντου.

Ἀχάριστον βεβαίως τὸ ἔργον τῆς βιβλιοκρισίας καὶ δυσάρεστον καὶ εἰς τὸν κρίνοντα καὶ εἰς τὸν κρινόμενον, ἀλλ' ἀναγκαῖον. Ἐκοπίασε βεβαίως ὁ συγγραφεὺς. Ἀνέγνωσε γραφὴν χειρογράφου καὶ μετέγραψεν αὐτήν. Ἀπέδωσε περιληπτικῶς τὸ περιεχόμενον τῶν ἀποσπασμάτων του καὶ ἐτοποθέτησεν αὐτὸ εἰς τὸ ἱστορικόν του πλαίσιον. Ἀπειράθη νὰ τὸ σχολιάσῃ διορθώσας μάλιστα καὶ μερικὰς ἐσφαλμένας χρονολογήσεις του. Βλ. π.χ. σ. 36: «Τὰ Ἰωάννινα πάρθηκαν τὸ 1430 (καὶ ὄχι, ὡς ὁ Κ., τὸ 1426) καὶ ἡ Βέροια τὸ 1448-1449 (καὶ ὄχι, ὡς ὁ Κ., τὸ 1436)». Δὲν ἔκαμεν ὁμῶς ἐπιστημονικὴν ἔκδοσιν, ἀλλ' ἔκδοσιν ἐρασιτέχνου, ἡ ὁποία μᾶς ἔκαμε πάντως γνωστὸν τὸ περιεχόμενον μερικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ ἀνεκδότου Κώδικος 161 τῆς Βιβλιοθήκης Κοραΐ τῆς Χίου. «Δόσις ὀλίγη τε φίλη τε».

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Β α σ. Σ τ α υ ρ ῖ δ ο υ, Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι, 1860 - σήμερον, Α' Ἱστορία, Β' Κείμενα, Θεσσαλονίκη 1977, 1978, ἔκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σελ. 1-655 καὶ 1-328.

Ὁ συγγραφεὺς, καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Χάλκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, προσφέρει εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν ἀνεκτίμητον καὶ πηγαῖον ἔργον, τὸ ὁποῖον διανοίγει αἰσθητῶς τοὺς ὀρίζοντας τοῦ προσφάτου παρελθόντος τῆς Μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τῆς τελευταίας ἑκατονταετηρίδος.

Ἡ μεγάλη συμβολὴ τοῦ συγγραφέως διὰ τῶν δύο ἀνωτέρω τόμων ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ ἀναδιπλώνει εἰς τὸν μελετητὴν τὸν ἐσωτερικὸν βίον τοῦ Φαναρίου μὲ ἐπίκεντρον τὸν Πατριαρχικὸν θεσμόν ἐν ὅλῃ τῇ ἱστορικῇ καὶ ἐκκλησιαστικῇ σημασίᾳ ἀλλὰ καὶ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ 1860 μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὅπως ὁ θεσμὸς οὗτος προβάλλει καὶ δραστηριοποιεῖται ἐπὶ ὅλων τῶν συγχρόνων προβλημάτων, γενικωτέρων ἐκκλησιαστικῶν, ἐθνικῶν, θρησκευτικῶν καὶ κοινωνικῶν, ὄχι βεβαίως δι' ὑποκειμενικῶν κρίσεων ἀλλὰ δι' ἐπισήμων κειμένων, τὰ ὁποῖα ἀποπνέουν καὶ διαδηλώνουν τὸ ἀνόθευτον καὶ συνεπὲς ἱστορικὸν καὶ δυναμικὸν κύρος ἑνὸς πνευματικοῦ θεσμοῦ, μοναδικοῦ εἰς τὸ εἶδος του ἐν ὅλῃ τῇ ὑψηλίᾳ. Διότι τὰ δημοσιευόμενα κείμενα τόσον εἰς τὸν α' ὅσον καὶ εἰς τὸν β' τόμον δὲν εἶναι δημιουργήματα συγκεκριμένης ἱστορικῆς στιγμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρονται, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἔκφρασις μακράωνος συνεχείας καὶ παραδόσεως. Πέραν τούτων τὰ ἐν λόγῳ κείμενα ἐμφανίζουν ἀνάλογον καὶ ἀρμόζον γλωσσικὸν κάλλος καὶ συνιστοῦν, ὡσαύτως, πηγὰς ἱστορικῆς ἐρεῦνης τῆς πολυκυμάντου ἱστορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τῶν τελευταίων ἑκατὸν ἐτῶν.

Εἰδικώτερον, ὁ α' τόμος διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα. Τὸ πρῶτον, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Εἰσαγωγή. Ὁ θεσμὸς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου» (σσ. 31-88) συνιστᾷ ἱστορικὴν ἀνάλυσιν τοῦ τρόπου διοικήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τὸ δεύτερον, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι 1860 - σήμερον» (σσ. 89-655), συνιστᾷ πλήρη σχεδὸν βιογραφικὴν καὶ βιβλιογραφικὴν παρουσίαν μετὰ σχετικῶν φωτογραφικῶν καὶ ἀντιπροσωπευτικῶν κειμένων τῶν Πατριαρχῶν τῆς τελευταίας ἑκατονταετηρίδος. Οὗτοι ὑπῆρξαν κατὰ σειρὰν: 1) Ἰωακείμ Β' τὸ α': 4 Ὀκτ. 1860-9 Ἰουλίου 1863 καὶ τὸ β':

23 Νοεμβρίου 1873-4 Αύγ. 1878. 2) Σωφρόνιος Γ', 20 Σεπτ. 1863-4 Δεκ. 1866. 3) Γρηγόριος Στ', τὸ β': 10 Φεβρ. 1867-10 Ἰουνίου 1871. 4) Ἄνθιμος Στ' τὸ γ': 5 Σεπτ. 1871-30 Σεπτ. 1873. 5) Ἰωακείμ Γ', τὸ α': 4 Ὀκτ. 1878-30 Μαρτίου 1884, τὸ β': 25 Μαΐου 1901-13 Νοεμβρίου 1912. 6) Ἰωακείμ Δ', 1 Ὀκτ. 1884-14 Νοεμβρίου 1886. 7) Διονύσιος Ε', 23 Ἰαν. 1887-13 Αὐγούστου 1891. 8) Νεόφυτος Η', 27 Ὀκτ. 1891-25 Ὀκτ. 1894. 9) Ἄνθιμος Ζ', 20 Ἰαν. 1895-29 Ἰαν. 1897. 10) Κωνσταντίνος Ε', 2 Ἀπρ. 1897-27 Μαρτ. 1901. 11) Γερμανὸς Ε', 28 Ἰαν. 1913-12 Ὀκτ. 1918. 12) Μελέτιος Δ', 25 Νοεμβρίου 1921-20 Σεπτ. 1923. 13) Γρηγόριος Ζ', 6 Δεκ. 1923-17 Νοεμβρίου 1924. 14) Κωνσταντίνος Στ', 17 Δεκ. 1924-22 Μαΐου 1925. 15) Βασίλειος Γ', 13 Ἰουλίου 1925-29 Σεπτ. 1929. 16) Φώτιος Β', 7 Ὀκτ. 1929-29 Δεκ. 1935. 17) Βενιαμίν, 18 Ἰαν. 1936-17 Φεβρ. 1946. 18) Μάξιμος Ε', 20 Φεβρ. 1976-18 Ὀκτ. 1948. 19) Ἀθηναγόρας, 1 Νοεμβ. 1948-7 Ἰουλίου 1972. 20) Δημήτριος, 16 Ἰουλίου 1972.

Ἐν τῷ β' τόμῳ (σ. 328) περιλαμβάνει ἐν ἐκτάσει τὰ εἰς τοὺς προαναφερθέντας πατριάρχας ἔγγραφα - κείμενα περὶ τῆς ἐκλογῆς, ἐνθρονίσεως καὶ ἀποχωρήσεως αὐτῶν, ὡς καὶ περὶ τῶν ὀφφικιάλων καὶ τῆς ἐσωτερικῆς, διοικητικῆς καὶ τελετουργικῆς ζωῆς τοῦ Φαναρίου, ἐν τέλει δὲ σειρὰ εἰκόνων διανθίζει τὸν β' αὐτὸν τόμον.

Ἄλλ' ἄς μᾶς ἐπιτραποῦν συμβολαί τινες εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ α' τόμου πρὸς συμπλήρωσιν καὶ διευκρίνισιν σημείων τινῶν ὡς πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τοῦ 1860 κ.έ.

Ὁ συγγραφεὺς, ἀπαριθμῶν τὰς μορφὰς τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ (σ. 62), μνημονεύει τὰς ἐξῆς εἰς τὸ Κέντρον: τὴν μόνιμον καὶ τακτικὴν σύνοδον, τὴν ἐνδημοῦσαν σύνοδον, τὴν μερίζονα, τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην σύνοδον καὶ τὸ διαρκὲς ἐθνικὸν συμβούλιον (μέχρι τοῦ 1923) καὶ τὰς ἐξῆς εἰς τὰς Ἐπαρχίας: τὴν ἐπαρχιακὴν σύνοδον τῆς Κρήτης, τὴν σύνοδον τῶν ἱεραρχῶν τῆς αὐτονόμου Ἐκκλησίας τῆς Φιλανδίας καὶ τὰ διάφορα κατὰ τόπους ἀρχιερατικά ἢ μὴ συμβούλια. Ὡς πρὸς τὰ ἐπαρχιακὰ συνοδικὰ ὄργανα πρέπει νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ 1924, ὅτε αἱ ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης ἐπίσκοποι Κίτρον, Καμπανίας, Πολυανῆς, Ἀρδαμερίου καὶ Ἰερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρου προήχθησαν εἰς μονίμου ἢ προσωρινὰς μητροπόλεις, ὡς καὶ ὁ ἰδιότυπος κάπως θεσμὸς τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Ἀρχιερατικοῦ Συμβουλίου» ἐν Θεσσαλονίκη ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι τοῦ 1920, παραλλήλως πρὸς τὴν ὑπαρξίς τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου. Ὁ τελευταῖος οὗτος θεσμὸς τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Ἀρχιερατικοῦ Συμβουλίου» προήλθε κατόπιν πρωτοβουλίας τῶν μητροπολιτῶν τῶν Νέων Χωρῶν καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιβεβαιωθείσης διὰ νομοθετικῆς ρυθμίσεως ὑπὸ τῆς ἐν Θεσσαλονίκη τὸ 1917 ἐδρευούσης προσωρινῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τὸν Μάϊον 1917, πρὸς ἄμεσον ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν προβλημάτων τῶν Νέων Χωρῶν μέχρις ἀποκαταστάσεως τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν μητροπολιτῶν τῶν Νέων Χωρῶν καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὅποιον ἐν καιρῷ ἀνεγνώρισε τὰ γενόμενα ἐν Θεσσαλονίκη.

Ἐν σελ. 218 γίνεται λόγος περὶ ὑπαγωγῆς μεταξὺ ἄλλων καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, τὸν Μάϊον τοῦ 1882, διὰ σχετικοῦ τόμου, κατόπιν τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Ἐπαναλαμβάνεται ἐνταῦθα ἀσάφεια τῆς Πράξεως τοῦ 1882, διότι ἡ ἐπισκοπὴ Πλαταμῶνος, μετὰ τὴν νέαν διαχάραξιν τῶν συνόρων μεταξὺ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος καὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, κατ' οὐσίαν ἐδιχοτομεῖτο, διότι τὰ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐπικρατεῖα χωρία τῆς ἐπισκοπῆς Πλαταμῶνος ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν κανονικὴν δικαιοδοσίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, τῆς μετέπειτα Λαρίσης καὶ Πλαταμῶνος, τὰ δὲ ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐναπομείναντα δέκα χωρία τῆς αὐτῆς ἐπισκοπῆς, μεταξὺ τῶν

όποιων τὸ Λιτόχωρον, ἡ Λεπτοκαρυά, ἡ Σκοτίνα καὶ ἡ Πούρλια, συνηνώθησαν ἐκκλησιαστικῶς μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας Θεσσαλονίκης¹.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΑΘΑΝ. ΛΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Π. Γ ε ω ρ α ν τ ζ ἦ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σελ. 1-269.

1. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος γίνεται λόγος περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ξάνθης γενικῶς (σσ. 17-186) καὶ εἰς τὸ δευτερον περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ἐπαρχίας Ξάνθης εἰδικώτερον (σσ. 187-256). Εἶναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ μᾶς δώσῃ μίαν πρώτην, ὅσον τὸ δυνατόν σαφεστέραν, εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῆς Ξάνθης ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς της μέχρι καὶ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς ἐνσωματώσεώς της εἰς τὸν ἑλληνικὸν κορμόν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν καὶ ἀγνώστων ἡμῖν πηγῶν.

Εἶναι λίαν ἀξιόλογοι αἱ πληροφορίες τοῦ συγγραφέως διὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ φρούρια τῆς περιοχῆς, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ πρωτοβυζαντινὴν περίοδον, διαφωτίζουσαι συγχρόνως καὶ τὴν τότε γεωγραφικὴν εἰκόνα τῆς περιοχῆς, ὡς καὶ αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ἀρχαίας Τοπεύρου καὶ τῶν νομισμάτων της. Ἄλλὰ τὸ ὅλον βάρος τῆς ἐργασίας εἰς τὸ πρῶτον μέρος πίπτει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἰδίᾳ τὴν τουρκοκρατίαν διὰ μέσου τῶν δύο αὐτῶν περιόδων προβάλλει λαμπρὰ ἢ συνεχῆς ἑλληνικὴ παρουσία τῆς περιοχῆς.

Ἡ ὅλη εἰκὼν περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ξάνθης πλαισιώνεται ἐπιτυχέστατα μὲ τὸ δευτερον μέρος τῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης καὶ πραγματεύεται ζητήματα περὶ τῶν ἐπισκόπων Τοπεύρου, Ξανθείας καὶ Περιθεωρίου καὶ τῆς μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου ἐπὶ τουρκοκρατίας, περὶ τῶν διακεκριμένων ἱεραρχῶν τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς καὶ τῶν μονῶν της διὰ νὰ ὀλοκληρωθῇ μὲ τὸν δημοσιευόμενον πίνακα ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου. Τὴν ὅλην ἐργασίαν διανθίζουν καὶ διαφωτίζουν ἐπὶ πλέον χάρται καὶ εἰκόνες. Βιβλιογραφία πλουσιωτάτη καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ.

2. Ἄλλ' ἄς μᾶς ἐπιτραποῦν συμβολαὶ τινες εἰς τὴν ἀξιόλογον κατὰ πάντα ἐργασίαν ταύτην πρὸς ὑποβοήθησιν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἀναληφθεῖσαν πρώτην σοβαρὰν προσπάθειαν συνθέσεως τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας μιᾶς λίαν νευραλγικῆς ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς περιοχῆς, τὴν ὁποίαν ἐργασίαν, ἐξἄλλου, ὀρθῶς ἐβράβευσεν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Συμβολαὶ εἰς τὸ πρῶτον μέρος. α. Οἱ Θράκες δὲν ὑπῆρξαν ἑλληνικὸν (σ. 18) ἀλλ' ἰνδοευρωπαϊκὸν φύλον, ἐξελληνισθὲν μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν εἰς τὰ παράλια τῆς Θράκης καὶ τὴν δι' αὐτῶν προώθησιν καὶ διεϊσδυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πνεύματος.

β. Εἰς τὴν Βιστωνίδα ἐκβάλλουν ὄχι δύο (σ. 33) ἀλλὰ τρεῖς ποταμίσκοι. Δύο εἰς τὴν ἀνατολικὴν τῆς πλευρᾶν (Τραδος, Κόμψατος, κατὰ Ἡρόδοτον VII, 109) καὶ εἰς τὴν δυτικὴν τῆς πλευρᾶν ὁ τῆς Ξάνθης, ἀνώνυμος εἰς τοὺς χάρτας. Ὁ ἀνώνυμος ποταμὸς Ξάνθης

1. Βλ. σχ. Ἄ θ. Ἀ γ γ ε λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ συμβολὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας εἰς τὰ ἔθνικα καὶ ἐκπαιδευτικὰ προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς Ὀλύμπου 1890-1896, Θεσσαλονίκη 1974 (ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ «Μακεδονικά» 14, 1974, 77-78, ὑποσ. 4) καὶ τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, βιβλιοκρισία εἰς «Μακεδονικά» 15 (1975) 397-398.

πιθανῶς εἶναι ὁ Κοσσινίτης τοῦ Αἰλιανοῦ καὶ τοῦ Πλινίου, ἀλλ' ὄχι ὁ Κόμψατος τοῦ Ἡροδότου (σ. 34), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ποταμούς ἐκβάλλοντας εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Βιστωνίδος, ὡς δεικνύει ὁ μὴ ἀμφισβητούμενος Τραῦς, μετὰ τοῦ ὁποῖου ἀναφέρεται ὁ Κόμψατος. Ἡ περιγραφή τοῦ Ἡροδότου δὲν φθάνει εἰς τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς Βιστωνίδος.

γ. Ἡ ὀνομασία τοῦ χωρίου Παράδεισος εἶναι νεωτέρα. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐλέγετο Ἰντζές¹. Ἐπομένως ὁ ἐκτιθέμενος γλωσσικός συνδυασμός Pydis = Pardis = Parad (e)is (os) εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολος, ὁμοιάζων ὀλίγον πρὸς ταχυδακτυλογραφίαν.

δ. Δὲν μαρτυρεῖται ἀντίστασις τῆς Ξάνθης κατὰ Σκυλογιάννη² ὀχύρως αὐτῆς δὲν εἶναι ἐξήγησις (σ. 78), διότι ὠχυρωμένοι ἦσαν καὶ αἱ καταστραφεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ πόλεις. Ἐπομένως ἰσχύει ἡ ἐρμηνεία Κυριακίδου, ὅτι, δηλαδή, ἡ Ξάνθη ἀπέφυγε τὴν καταστροφὴν, διότι «πιθανῶς νὰ ἔκειτο μακρὰν τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποῖαν ἠκουλήθει ὁ Σκυλογιάννης»³.

ε. Οὐδέποτε ἡ Ξάνθη ὑπῆρξεν ἔδρα στρατηγῶν ἡμῶν (σ. 86)· ἄλλως θὰ ὀνομάζετο ἐξ αὐτῆς τὸ θέμα. Αἱ πηγαι σαφῶς ἀγνοοῦν τὴν ὑπαρξίν ἡμῶν Ξάνθης.

Συμβολαίεις τὸ δεύτερον μέρος. α. Αἱ περὶ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς Ἐξαρχίας Καβάλας πληροφῶραι τοῦ συγγραφέως (σσ. 204-205 καὶ 208) χρήζουσι διευκρινίσεων καὶ συμπληρώσεων. Ἡ μητρόπολις Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου τὸ 1614 ἀποβάλλεται διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλίου ἀπὸ ἐξ χωρία, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς τὴν ἐξ ἧς ἀπεσπάσθησαν μητρόπολιν Φιλίππων⁴. Ἡ μὴ μνεῖα μεταξὺ τῶν χωρίων τούτων καὶ τῆς Καβάλας δὲν σημαίνει ὅπωςδήποτε ὅτι ἡ Καβάλα ἦτο δυνατόν νὰ ἐξηκολούθει ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Ξάνθης. Ἡ Καβάλα τὸ 1614 ἦτο Ἐξαρχία ἢ ἐν πάσει περιπτώσει ἐκτὸς δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Ξάνθης, διότι τὸ ἀνωτέρω σιγίλιον σαφῶς ὁμιλεῖ περὶ δύο ἀνεξαρτήτων μεταξὺ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν, ἐνεργουσῶν εἰς βάρους τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, ἦτοι «τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Περιθεωρίου καὶ Ξάνθης» καὶ «τοῦ προστάτου Καβάλας»⁵. Τὸ 1616 ἡ Ἐξαρχία ἢ ἐπαρχία Καβάλας ὑπάγεται εἰς τὴν μητρόπολιν Φιλίππων⁶, τὸ δὲ 1675 ἐκ νέου ἐμφανίζεται ὡς ἀνεξάρτητος Ἐξαρχία⁶ μέχρι καὶ τοῦ 1721, ὁπότε καθίσταται ἀναπόσπαστον τμήμα τῆς μητροπόλεως Περιθεωρίου καὶ Ξάνθης⁷ μέχρι τοῦ 1924, ὅτε καὶ ἰδρύεται διὰ συνοδικοῦ τόμου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ὄχι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (σ. 208) ἡ «ἱερά μητρόπολις Καβάλας», ἡ ἐν συνεχείᾳ, ἐνεργεῖαις τοῦ πρώτου αὐτῆς μητροπολίτου Χρυσοστόμου Χατζησταύρου, μετονομασθεῖσα εἰς «Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Νέστου» καὶ εἰς «Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου», ὡς ἔχει σήμερον.

β. Τὰ ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἀρπαγέντα χειρόγραφα τῶν ἱερῶν μονῶν τῆς Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης καὶ Καλαμοῦς κατὰ τὴν περίοδον τοῦ α' παγκοσμίου πολέμου (σ.

1. Βλ. Πίνακα Μετονομασιῶν Προσφυγικῶν Συνοικισμῶν Μακεδονίας Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, σ. 9, ἀρ. 59. Λεξικὸν Πάπυρος-Λαρούς, λ. Ἰντζές.

2. Κυριακίδου, Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης, . . . σ. 34.

3. Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Σερραϊκά, εἰς VV 2 (1895) 630-631 καὶ Κ. Δελικάνη, Ἐξαρχία Καβάλας, εἰς EA 26 (1906) 168.

4. «... μὴ τολμώντος τοῦ τε νῦν ἱερωτάτου μητροπολίτου Περιθεωρίου καὶ Ξάνθης καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν ἐσομένου, μήτε τοῦ προστάτου Καβάλας, μήτ' ἄλλου τινός, ἐνόχλησιν τινα ποιῆσαι...». Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, αὐτόθι.

5. Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, αὐτόθι.

6. Πρβλ. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθήναι 1936, σ. 123 καὶ Κ. Δελικάνη, Ἐξαρχία Καβάλας, EA 26 (1906) 168.

7. Πρβλ. Δελικάνη, αὐτόθι.

250 καὶ 254) ἀπόκεινται σήμερα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Σόφιας, περιγραφέντα προσφάτως ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, πρωτοβουλία τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐδρευόντος Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν.

γ. Ὁ ἐν σελ. 256 μνημονεύομενος «Κυρίλλος 1721-1726», εἶναι ἀναμφιβόλως μητροπολίτης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου κατὰ τὸ 1721, πλὴν οὐδὲν στοιχεῖον ἀποκλείει ὅτι ὁ ἴδιος ἦτο καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1721, ἐφ' ὅσον τὸ πρῶτον περὶ αὐτοῦ ὡς μητροπολίτου Ξάνθης πληροφοροῦμεθα τὴν 21 Φεβρουαρίου 1721 ἐκ τοῦ γνωστοῦ σιγιλίου περὶ τῆς τελείας ἐνώσεως τῆς Ἐξαρχίας Καβάλας μετὰ τῆς μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, ἐκτὸς ἂν ἡ ἐκλογή του ἐγένετο τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1721, ἀλλὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου οὐδὲν σαφές ἢ ἔστω ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ὑφίσταται.

3. Βι β λ ι ο γ ρ α φ ι κ α ἰ σ υ μ π λ η ρ ὼ σ ε ι ς. α. Ἄγνοεῖται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀλεξάνδρας Κραντονέλλη, ἡ κατὰ τῶν Λατίνων ἑλληνοβουλγαρικῆ σύμπραξις ἐν Θράκῃ 1204-1206, Ἀθῆναι 1964, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας θὰ ὑπεβοήθουν μεγάλως εἰς τὴν ὀρθὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐν σ. 77 λεγομένων περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννη εἰς τὴν Θράκην. β. Ἐν σελ. 113 ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν Μελισσηνῶν παραπέμπει εἰς τὸν Ἰ. Παπαδόπουλον (ΕΕΒΣ 15, 1939, 91) καὶ ἄγνοεῖ τὴν ἐμπεριστατωμένην νεωτέραν περὶ αὐτῶν ἐργασίαν Ἰ. Χ. Χασιώτη, Μακάριος Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοί), Θεσσαλονίκη 1906 καὶ δὴ τὸ ἐπίμετρο: Οἱ Μελισσηνοὶ καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Σφραντζῆ, σσ. 171-182, ἐκδ. ΙΜΧΑ, ἀρ. 91, καίτοι εἰς τὴν βιβλιογραφίαν (σ. 264) παρατίθεται ἡ ἐργασία Χασιώτη. γ. Αἱ περὶ τῶν ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ξάνθης πληροφορίες, ὡς καὶ ὁ ἐν τέλει δημοσιευόμενος ἐπισκοπικὸς κατάλογος (σσ. 255-256) ἐρείδονται ἐπὶ τῶν ὁμοίων τοῦ ἄρθρου τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Μητρόπολις, εἰς ΘΗΕ 9 (1966) 646-649, τὸν ὁποῖον συμπληρώνει οὐσιαστικῶς εἰς χρονικὴν περιόδον 40 ἐτῶν μετὰξὺ Κυρίλλου τοῦ 1721 καὶ Φιλαρέτου τοῦ 1764, πλὴν τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον τοῦτο ἄρθρον δὲν εὑρηται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀλλ' ὑπονοεῖται ἅπαξ ἐν σ. 206, ὑποσ. 7.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΑΘΑΝ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Ν. Κακκάβου, Ἀντιστρατήγου, Ἀπομνημονεύματα (Μακεδονικὸς Ἀγών). Δημοσιεύματα τῆς Ε.Μ.Σ. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 38, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 203.

Ἐνας Ἕλληνας στρατιωτικὸς, ὁ πελοποννήσιος Δημ. Ν. Κάκκαβος, πού ἔφτασε στὸν ἀνώτατο βαθμὸ τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας, ὑπηρετήσεν, ὅταν ἦταν ὑπολοχαγός, πολὺ ἀποδοτικὰ τὸν Ἑλληνισμό στὴν ὑπόδουλη τότε Μακεδονία, σὲ μιά πραγματικὰ κρισιμότητα γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὸ Ἔθνος ὀλόκληρο ἐποχῇ. Τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του μέχρι τῆς ἀποστρατείας του στάθηκε πιστὸς καὶ συνεπὴς στὶς ἰδέες του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὲς ἦταν ἢ ὄχι σωστὲς καὶ ὠφέλιμες γιὰ τὸν τόπο μας.

Ὁ Κάκκαβος ἐξῆσε ἐνενήντα ὀλόκληρα χρόνια (1870-1960) καὶ μάλιστα μὲ πολὺ καλὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὑγεία καὶ πέθανε γεμάτος ζωτικότητα στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴν ὁποία εἶχε συναισθηματικὰ δεθεῖ. Καὶ γι' αὐτὸ τὴν προτίμησε, ὅταν ἀποστρατεύτηκε, γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση, ἀφοῦ σ' αὐτὴν εἶχε περάσει τὴν περιπετειωδέστερη περίοδο τῆς ζωῆς του ἐπὶ τέσσερα χρόνια καὶ τρεῖς μῆνες (Ὀκτώβρ. 1904-Ἰανουάρ. 1909). Παρέμεινε τότε ἐδῶ πάνω ὅσο κανεὶς ἄλλος Ἕλληνας ἀξιωματικὸς προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες του ὡς δῆθεν «ὐπάλληλος» τοῦ Γεν. Ἑλληνικοῦ Προξενείου μὲ τὸ ψευδώνυμο Δημ.

Ζώης, με προϊστάμενό του τὸν θαυμάσιο καὶ ἰκανότατο διπλωματικὸ Λάμπρο Κορομηλά.

Ὁ Κάκκαβος ἀπὸ τῆ θέσης τούτης βοήθησε πολὺ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα. Δὲν θεωρῶ λοιπὸν καθόλου ὑπερβολικὸ τὸν χαρακτηρισμὸ πού ὑπάρχει γιὰ αὐτὸν στὸν ἀνώνυμο πρόλογο τοῦ βιβλίου τῶν ἀπομημονευμάτων του ὅτι «ἡ συμβολὴ του εἰς τὸν συντονισμὸν τῆς ἐνόπλου δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων ὑπῆρξεν «πολύτιμος» (σ. 7).

Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κακκάβου, πού γράφτηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου, κυρίως ὅ,τι μέσα σ' αὐτὲς ἔχει ἄμεση σχέση με τὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ζωγραφίζουν παραστατικὰ τὴν ἥρωικὴ ἐκείνη ἐποχὴ, πού ἔχει—τὸ ξανατονίζω—ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος. Ὅμως σ' αὐτὲς βρῖσκει κανεὶς διάσπαρτα καὶ σφάλματα, στὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ στὴ μορφὴ τῆς γραφῆς τοῦ συγγραφέα τους*.

Περὶσσότερο ὅμως κι ἀπὸ τὰ σφάλματά του αὐτὰ ἐνοχλοῦν κάποια ἄλλα «ὀλισθήματα» πού ἀποκαλύπτουν τὸν πολιτικὸ φανατισμὸ του καὶ ἐκδηλώνονται μὲ τὶς σκόπιμες παραλείψεις του ἢ καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἄγνοια προσώπων πού τοῦ εἶναι ἀντιπαθητικά, μολονότι αὐτὰ ἔχουν παίξει σημαντικὸτατο καὶ ἐπωφελέστατο ρόλο στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἡ τακτικὴ του ὅμως τούτη διαστρέφει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν θὰ μπόρῃσω νὰ τὰ ἀφήσω ἀσχολίαστα καὶ θὰ τὰ ἐπισημάνω, ὅπως θὰ ἐπισημάνω καὶ τὰ θετικὰ στοιχεῖα πού συναντᾷ κανεὶς στὶς ἀναμνήσεις του.

Αὐτὲς ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού γεννήθηκε καὶ φτάνουν ὡς τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ 1909 πού ἄρχισε μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν στὴ θέση «Γουδί», ὅπου γίνονταν οἱ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις, τῆ νύχτα τῆς 15ης Αὐγ. (π. ἡμ.) ἐκείνης τῆς χρονιάς. Καὶ πιστεύω πὼς ἡ Ε.Μ.Σ. δὲν ἔκανε ἀσκηση πού, ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρόλογο (σ. 8), περιέλαβε στὴν ἐκδοσὴ της καὶ τὰ ἔξω ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα κεφάλαια τῶν ἀπομημονευμάτων, καθὼς τούτα καθρεφτίζουν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἑλλαδισμοῦ πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1897 καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων τοῦ 1908 καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ Ἑλληνικὴ τοῦ 1909 πού προανάφερα.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τὶς ἀναμνήσεις του μὲ τὸ σύντομο κεφάλ. «Γενεαλογία» παρουσιάζοντας τὴν εἰκόνα τῆς οἰκογένειάς του. Πέφτει ἐδῶ σ' ἓνα ἀσήμαντο σφάλμα πού ἐγὼ θὰ τὸ διορθώσω. Δὲν γεννήθηκε, καθὼς γράφει, στὶς 3/16 Ἰουνίου τοῦ 1870, ἀλλὰ στὶς 3/15, ἀφοῦ τὸν περασμένο αἰῶνα πρόσθεταν στὴν ἡμερομηνία τοῦ παλ. ἡμερολογίου 12

* Σχετικὰ μὲ τὰ σφάλματα μορφῆς περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω «ἐνδεικτικῶς» ἐλάχιστα, χωρὶς μάλιστα νὰ τοῦ καταλογίσω καὶ ἀπόλυτη εὐθύνη, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ξανάγινε ἡ πατρίδα μας «ἀνεξάρτητη» κι ὡς σήμερα ἀκόμη (σήμερα, εὐτυχῶς, σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν) οἱ νέοι πού ἔμπαιναν στὶς λεγόμενες παραγωγικὲς στρατιωτικὲς Σχολὲς καὶ ἰδίως στὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» πάθαιναν γλωσσικὴ διαστροφή, ἀφοῦ μάθαιναν ὄχι μόνον νὰ γράφουν ἀλλὰ καὶ νὰ μιλοῦν διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι μιλοῦσαν χρησιμοποιώντας τὴν τεχνητὴ καὶ ψεύτικη «λογία γλῶσσαν». Ὅμως ὁ Ἴων Δραγούμης ἀποφάνθηκε κατηγορηματικὰ πὼς «ὁποῖος Ἑλληνας ξεριζώνει τὴ λαϊκὴ του γλώσσα χάνει τὴν ψυχὴ του» (βλ. «Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς». Ἐκδοσὴ 1927, σ. 218).

Ἔτσι λοιπὸν βλέπουμε νὰ γράφει κι ὁ Κάκκαβος, ἐνῶ κάνει χρῆση ξενικῶν τοπωνυμίων, «ἐν Βοδοενοῖς» καὶ «Ἐν Γιαντισοῖς» κι ἀκόμη: «ὁ στρατηγὸς παρέμεινεν ἐν Λαμία μέχρι τῆς ἀποστρατεύσεώς του, ὡς καταληφθέντος (sic) ὑπὸ τοῦ ὀρίου τῆς ἡλικίας» (σ. 23), «Ἡ τοιαύτη ἔντονος (sic) λακωνικὴ προσφώνησίς του» (σ. 51), «τὸ ὑπὸ τὸν . . . σῶμα ἡμύνθη γενναιότατα, φονευθέντος τοῦ ἀρχηγοῦ του ὡς βαρέως τραυματισμένου (sic) (σ. 144 κ.ἄ.).

μέρες ἐνῶ στὸν αἰῶνα μας προσθέτουν 13. Τοῦτο γιὰ νὰ γίνει ἀκριβῆς ἀντικατάσταση τοῦ παλ. μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευσή του, τὴν ἐγκύκλια καὶ τὴν ἀνώτερη στὸ στρατιωτικὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» (σσ. 9-13). Γιὰ τὸ διάστημα τῶν πέντε χρόνων ποῦ πέρασε μέσα σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο—σπουδές, τρόπο ζωῆς, φιλίες, διάφορα συμβάντα—γράφει ἀρκετὰ καὶ κατὰ κανόνα ἐνδιαφέροντα πράγματα, ὅπως γιὰ τὸν τρόπο τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τὴν τυπικὴ στρατιωτικὴ πειθαρχία καὶ γιὰ τὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν συνταξίτη τοῦ Παῦλο Μελά. Γιὰ τοῦτα εἶχε δώσει πολλὰ πληροφορίες στὴ σύζυγο τοῦ Παύλου Μελά ἀείμνηστη Ναταλία Στεφ. Δραγοῦμη, ποῦ ἐκεῖνὴ τὰ παρουσίασε πραγματικὰ «μετὰ πολλῆς χάριτος», ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Κάκκαβος, καὶ μὲ ζωντάνια στὸ ὠραιότατο βιβλίο της γιὰ τὸν σύζυγό της (βλ. τὴν προσιτὴ β' ἔκδοσις τοῦ βιβλίου της «Παῦλος Μελάς», Ἀθήνα 1964, σσ. 30-49). Ὑστερα ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ κεφαλαίου «Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας» (σσ. 13-14) τοῦ νέου ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ Κακκάβου, ἀνθροπολογαγοῦ τῆς τάξεως τοῦ 1891.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία» καὶ στὸν πόλεμο τοῦ 1897, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸν τίτλο τοῦ κεφαλαίου τούτου δὲν μνημονεύεται καθόλου (σσ. 14-29). Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὁ Κάκκαβος ἐκθέτει τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας, ποῦ, ὅπως γράφει, «περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ ὅλα τὰ ὑγιέστερα καὶ πατριωτικότερα στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, τόσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ», τὸ πῶς μῆκε καὶ ποῖα ἦταν ἡ δράση του σ' αὐτὴν, ὁμολογεῖ δὲ καθαρὰ ὅτι «αὕτη παρέσυρεν ὄντως τὴν τότε Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν πολεμικὴν ἐνέργειαν τοῦ 1897». Κατόπιν ἀναφέρεται στὸν «ἀτυχή» τοῦτον πόλεμο, ἔκφραση ποῦ χρησιμοποιεῖται πολὺ συχνά, γιὰ νὰ δικαιολογεῖται καὶ ἐξωραϊζέται τὸ χάλι τοῦ τόπου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, καὶ στὴν ἄθλια διεξαγωγή του ἀπὸ μέρος τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐξαιτίας «τῆς πρωτογενοῦς (sic) καταστάσεως, εἰς ἣν ἀπὸ ὀργανωτικῆς καὶ δὴ ἀπὸ ἐπιμελητειακῆς ἀπόψεως διετέλει τότε οὗτος», ἀφοῦ δὲ παρουσιάζει τὴ δυσμενῆ ἐξέλιξή του καὶ τὴν τραγικὴ μας ἦττα τελειώνει: «Οὕτως ἔληξεν ἀδόξως ὁ πόλεμος ἐκεῖνος, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ κηλιδώσῃ τὴν ἐνδοξον ἱστορίαν μας». Ἡ ἀντιφατικότης τούτῃ τοῦ Κακκάβου μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «ἀτυχῆς πόλεμος λήξας ἀδόξως» ἀφενός, ποῦ ἀποτελεῖ ἀποχρωματισμὸ τοῦ καταντήματος, καὶ ἀφετέρου ἡ ξεκάθαρη ὁμολογία του ὅτι ὁ πόλεμος αὐτὸς κηλιδῶσε τὴν Ἑλλάδα, πράγμα ποῦ εἶναι σωστό, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα ἀρνητικὴ γιὰ τὸ 1897 καὶ θαρραλέα γνώμη τοῦ Ἴωνος Δραγοῦμη ὅτι «ὁ πόλεμος τοῦτος ξεσκέπασε ὀλότελα τὸ (ἐλλαδίτικο) κράτος καὶ φανέρωσε γυμνὴ τὴν ἀσκημίαν του καὶ τὴν κατάντια του (βλ. «Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς», Ἀθήνα 1927, β' ἔκδοσις, σ. 174).

Ὁ Κάκκαβος κάνοντας λόγος γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου ἀναφέρεται στὴν ὑποχρέωση τῆς Ἑλλάδος νὰ καταβάλλει στὸν νικητὴ σὰν πολεμικὴ ἀποζημίωση 100 ἑκατομμύρια γαλλικὰ φράγκα, χωρὶς ὅμως νὰ προσθέτει ὅτι αὐτὰ δὲν ἦταν ἀπλά, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοεῖται, παρὰ χρυσά. Μιλáει ἐπίσης γιὰ τὴν «εὐμένειαν» ποῦ ἔδειξε ἡ Εὐρώπη ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ Εὐρώπη ἦταν ποῦ προκάλεσε τὸν «Ψευτοπόλεμο» ἐκεῖνον, ὅπως δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε τοῦτος, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ πληρωμὴ τῶν ἐλληνικῶν χρεῶν στοὺς τοκογλύφους Εὐρωπαίους δανειστῆς, ποῦ μὲ τὸν «Διεθνῆ Οἰκονομικὸ Ἐλεγχό» (Δ.Ο.Ε.), ὁ ὁποῖος ἐπιβλήθηκε, κατέλυσε οὐσιαστικὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἄλλωστε καὶ ὁ Κάκκαβος παραδέχεται πῶς ὁ Δ.Ο.Ε. «ἐμφανίζει μειωσιν τῶν κυριαρχικῶν μας δικαιωμάτων ὡς ἀνεξαρτήτου Κράτους», προσθέτει ὅμως (γιὰ παρηγοριά;) ὅτι συνετέλεσε στὴν τακτοποίηση τῶν οικονομικῶν τοῦ Κράτους. Ἐπισημαίνει ἐπίσης καὶ ἕνα πραγματικὰ θετικὸ στοιχεῖο, δηλ. «τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης, κηρυχθεῖσης αὐτονόμου ἡγεμονίας μὲ πρῶτον ἡγεμόνα τὸν υἱὸν τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος πρίγκηπα Γεώργιον».

Στὸ τέλος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει πῶς μετὰ τὸν πόλεμο τοῦτον καὶ συγκεκριμένα στὰ 1900 τὸ ἔφεραν τὰ πράγματα νὰ γίνῃ ἀνακτορικός ἀξιοματικός, ὅταν ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάν. Παπαδιαμαντόπουλος τὸν διάλεξε σὰν τὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματος πού συγκροτοῦσε πάντοτε τὸ Σύνταγμα τοῦ Μηχανικοῦ γιὰ τὸ Τατόι, «διὰ τὴν πρόληψιν καὶ ἔγκαιρον κατάσβεσιν ἐνδεχομένης πυρκαϊᾶς τόσον ἐν τοῖς κτιρίοις ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐκεῖ ἐκ πύκτων πυκνοτάτῳ δάσει», δὲν κρύβει δὲ τὴν ἐπαρσή του, γιατί ὁ ἀξιοματικός τοῦτος, «ἐπειδὴ θὰ εὑρίσκετο εἰς συχὴν ἐπαφήν μετὰ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκ τῶν εὐπρεπεστέρων ἀπὸ ἀπόψεως καλῆς συμπεριφορᾶς ἀξιοματικῶν». Κάνει ἔτσι ἀρχὴ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ ἔντονου φιλομοναρχισμοῦ του καὶ τῆς ἀφοσιώσεώς του στὴν ξενόφερτη δυναστεία τῶν Glüchsbürg καὶ ἀκόμη ὁ ἐπαρχιώτης αὐτὸς μικροαστὸς φανερώνῃ τὴ μεγάλη ἱκανοποίησή του, γιατί θὰ ἔρχότανε σὲ ἐπαφὴ «μετὰ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ὡς καὶ μετ' ἄλλων προσωπικοτήτων, εἴτε καλουμένων ἐκεῖ ὑπὸ τῆς Αὐλῆς εἴτε ἐπισκεπτομένων τὴν Δεκέλαιαν πρὸς ἀναψυχήν». Ἐπίσης γιατί θὰ τοῦ δινότανε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίζεται «μετὰ τῶν εὐπόρων ἀριστοκρατῶν μας». Ὅλ' αὐτὰ τὰ ἐπισημαίνω, ἐπειδὴ φανερόνουν τὴ νοοτροπία του καὶ τὸν ἰδεολογικὸ του κόσμον.

Ὁ Κάκκαβος γράφει γιὰ τὸν Παπαδιαμαντόπουλον πὼς εἶχε τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ «λόγῳ τῆς εἰλικρινοῦς πρὸς τὴν Δυναστείαν ἀφοσιώσεώς του» καὶ προσθέτει, μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία, ὅτι «ἐπηρεάζε τὴν πολιτικὴν κίνησιν τῆς χώρας», ὡσὰν τοῦτο νὰ ἦταν κάτι τὸ ἀπόλυτα φυσικὸ καὶ ὄχι πέρα γιὰ πέρα ἀνεπίτρεπτο.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, πού ἐπιγράφεται «Ἀναμνήσεις Τατοῖου» (σσ. 29-36), ὁ Κάκκαβος παρουσιάζει περιστατικά, πού τοῦ εἶχαν κάνει ἰδιαίτερη ἐντύπωση καὶ εἶχαν ἀποτυπωθεῖ στὴ μνήμη του ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία του στὰ θερινὰ ἀνάκτορα. Ἔτσι, π.χ., ἐκφράζει τὴ χαρὰ πού δοκίμασε, ὅταν γιὰ πρώτη φορά «ἀξιώθηκε» νὰ δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν τότε πριγκήπισσα Σοφία, «τὴν ὑπερήφανον ἀπόγονον τῶν Χοεντζόλερν», ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, λές κι αὐτὸ ἀποτελοῦσε σταθμὸ στὴ ζωὴ του.

Τελειώνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦτο μιλάει γιὰ τὴ μετάθεσή του καὶ τὴν τοποθέτησή του «εἰς τὴν Δ/νσιν Μηχανικοῦ Λαρίσης», ὅπου «ἀνέλαμψεν ὁ πατριωτικὸς σπινθὴρ τοῦ μακεδονικοῦ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ» ἀπ' ὅσα μάθαινε πὼς εἶχαν ἀρχίσει νὰ συμβαίνουν στὴ Μακεδονία μὲ τὴ δράση τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου στὰ χρόνια 1902-1903. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1903 ἄφησε τὴ Θεσσαλία καὶ γύρισε πάλι στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ξανά στὸ Σύνταγμα τοῦ Μηχανικοῦ.

Ὅλα τὰ παραπάνω κεφάλαια ἀποτελοῦν τὸ Α' μέρος τῶν ἀναμνήσεών του, «τὰ πρὸ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος», πού τελειώνει μὲ τὴ μνεῖα πὼς στίς ἀρχές τοῦ 1904, ἀφοῦ βολιδοσκοπήθηκε ἂν θὰ δεχότανε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴ Μακεδονία γιὰ ἐμπιστευτικὴ ἐθνικὴ ἀποστολή, ἀπάντησε καταφατικὰ καὶ παρουσιάστηκε στὸν Λάμπρο Κορομηλά, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ ὑπηρεσία κοντὰ του.

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει τὸ Β' μέρος τῶν Ἐπομνημονευμάτων του, «Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν», πού εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο. Στίς σσ. του 37-66 ἀναπτύσσει ὁ συγγραφέας ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς στὸ Μακεδονικὸ ζήτημα.

Προλογίζοντας τὸ μέρος τοῦτο καὶ ἀποτιμώντας τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα ἔχει δίκιο πού ἀποφαίνεται ὅτι αὐτὸς «εἶναι ὁ μόνος ἐθνικὸς ἀγὼν, ὅστις καὶ ὑπὸ ἔποψιν τραχύτητος καὶ ὑπὸ ἔποψιν διαρκείας καὶ ὑπὸ ἔποψιν θυμάτων καὶ ὑπὸ ἔποψιν ἀποδόσεως ἀποτελεσμάτων δύναται νὰ καταλάβῃ ἐπίζηλον ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ θέσιν». Ἀκολουθῶς παρουσιάζει τὸν σκοπὸ τοῦ ἀγῶνα καὶ ἀξιολογεῖ τὰ ἐπιτεύγματά του. Πολὺ σωστὰ πιστεύει πὼς ἡ μεγάλη ἠθικὴ ἀξία του καὶ ἡ ἰδιαίτερη γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ σημασία του ἦταν τὸ ὅτι πέτυχε νὰ προλειάνει καὶ νὰ παρασκευάσει «τὸ ἔδαφος τῶν δύο μετέπειτα ἐν-

δόξων Βαλκανικῶν πολέμων». Ὑστερα μιλάει γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἱστορικής ἐμφανίσεώς της καὶ καταδεικνύει τὴν ἀνυπολόγιστη ἀξία καὶ σημασία της γιὰ τὸν ἸΕλληνισμό. Περνάει μετὰ στὰ προνόμια καὶ τὴ δύναμη τοῦ κλήρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ στὴν κακὴ ἐκμετάλλευση τῆς δυνάμεώς του ἀπὸ μέρους πολλῶν ἱεραρχῶν, ποὺ δὲν ἔδειχναν τὴ διαγωγή ποὺ ἔπρεπε νὰ δείχνουν. Ἐχει τὴν τόλμη νὰ ξεσκεπάσει μὲ παρρησία τὰ ἐλαττώματα καὶ μάλιστα τὴ φιλοχρηματία τους, πράγμα ποὺ εἶχε ὀλέθρια ἀποτελέσματα στὰ χρόνια ἐκεῖνα, χρόνια μεγάλης ἐντάσεως τῆς βουλγαρικής προπαγάνδας, παρουσιάζει δὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες πιεστικότερης συμπεριφορᾶς ὀρισμένων ἱεραρχῶν πρὸς πάμπῶχα χωριά μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποσκίρτησή τους ἀπὸ τὸν ἸΕλληνισμό καὶ τὴν προσχώρησή τους στὴ βουλγαρικὴ ἸΕξαρχία, τὴν ἐποχὴ ποὺ, καθὼς γράφει, «ἡ μητροπολιτικὴ ἐπιχορήγησις δυνάμει τῶν προνομίων τῆς ἸΕκκλησίας εἰσεπράττετο καθ' ὃν τρόπον καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα τοῦ (τουρκικοῦ) Κράτους, τοῦτέστιν διὰ τῆς χωροφυλακῆς, φυλακίζομένων τῶν δυστροπούντων». Ὅλοι βέβαια οἱ ἱεράρχες δὲν ἦταν φιλοχρήματοι καὶ συνάμα ἔθνικὰ ἀδιάφοροι. ἸΥπήρξαν καὶ ἀνεπίληπτοι, ὅπως οἱ Καραβαγγέληδες, οἱ Φορόπουλοι καὶ οἱ Καλαφάτηδες (ἐννοῶ «τὸν ἀπὸ Δράμας» Χρυσόστομο Καλαφάτη, ἀκολούθως Μητροπολίτη Σμύρνης, τὸν τραγικὸν ἔθνομάρτυρα). Πάντως, γιὰ νὰ ξαναθυμηθῶ τὸν Ἰῶνα Δραγούμη ποὺ δείχνεται ἀνελέητος στοὺς κακοὺς ἱεράρχες, «τὸ περισσότερο ποὺ μᾶς ἔβριζαν οἱ Βούλγαροι ἦταν γιὰ τίς πονηρίες καὶ τίς κακίες τῶν δεσποτάδων μας, ποὺ ἦταν καὶ δεσποτάδες τους» (βλ. ἸΟ ἑλληνισμός μου καὶ οἱ ἸΕλληνες, ἸΑθήνα 1927, σ. 22). Προχωρώντας ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δύο μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας, γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν ἀντίδραση τῆς Τουρκίας ποὺ ἐφάρμοζε, μὲ τὴν πάντοτε πονηρὴ διπλωματία της, τὴ γνωστὴ πολιτικὴ τοῦ «Διαίρει καὶ βασίλευε». ἸΑκολούθως ἐκθέτει πόσο ἔβλαψε τὸν ἸΕλληνισμό, ἐλεύθερο καὶ ὑπόδουλο, τὸ 1897 καὶ τί φοβερὲς συνέπειες εἶχε τοῦτο γιὰ τὴν ἔθνότητα· πῶς ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, κυρίως, συντριβὴ τοῦ ἸΕλλαδικοῦ Βασιλείου οἱ Βούλγαροι, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ προπαγάνδα στὴν τρομοκρατικὴ δράση, σὲ σημεῖο νὰ φτάνουν τὰ σώματα τῶν Κομιτατζήδων ὡς ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ. Τὸ 1903 ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνεται μὲ τὰ γεγονότα τοῦ ἸΑπριλίου ποὺ ἐγιναν μέσα σ' αὐτὴν τὴ Θεσσαλονικὴ, ὅπου οἱ δολιοφθορὲς τῶν κομιτατζήδων «ἔδωσαν καὶ πῆραν» (βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν ἸΑπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βάση ἔγγραφα τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τοῦ ἸΕλληνικοῦ ἸΥπουργείου ἸΕξωτερικῶν». ἸΑνάτυπο ἀπὸ τὸν Ἰ' τόμο τῶν «Μακεδονικῶν», σσ. 35-96, Θεσσαλονικὴ 1970) καὶ τὸν ἸΙούλιο - Αὐγούστο ξεσπάει ἡ «ἐπανάσταση» τοῦ ἸΗλίν-Ντέν, ποὺ τὴν κατέστειλαν μὲν οἱ Τοῦρκοι, ὀδήγησεν ὁμως στὴν ἀνοιχτὴ ἐπέμβαση τῶν ξένων Δυνάμεων στὴ Μακεδονία. Τὸ μόνο καλὸ γιὰ τὸν ἸΕλληνισμό ἦταν πῶς μὲ τὴν ἐπανάσταση τούτη καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ Κρούσοβου ξύπνησε τὸ ἸΕλλαδικὸ Κράτος.

Τὸ 1904, ποὺ παρουσιάζει ἀκολούθως ὁ Κάκκαβος, ἔχει γιὰ τὸν ἸΕλληνισμό ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ ἡ ἸΕλλάδα ἀποφάσισε νὰ πάρει ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸν ἸΑγῶνα ἀντιμετωπίζοντας καὶ δυναμικὰ τὴ βουλγαρικὴ ἀπειλή. Στὴν ἸΑθήνα ἰδρύθηκε τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτάτο» ἀπὸ ἰδιῶτες—Στέφ. Δραγούμη, Καλαποθάκη κ.ἄ.—ποὺ εἶχαν τὴν ἔγκριση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ στὴ Δυτ. Μακεδονία, στὰ Κορέστια καὶ στίς Πρέσπες, στέλνεται ἡ ἀνιχνευτικὴ ὀμάδα τῶν τεσσάρων ἀξιωματικῶν, στὴν ὀποία συμμετεῖχε καὶ ὁ Παῦλος Μελάς, ἐνῶ στὴ Θεσσαλονικὴ τοποθετεῖται Γεν. Πρόξενος ὁ Λάμπρος Κορομηλάς ποὺ ἀναλαμβάνει τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀγῶνα στὴν εὐρεῖα περιοχὴ της. Τὸ ἸΕλληνικὸ Πρόξενεῖο ἀποφασίζεται νὰ ἐπανδρωθεῖ μὲ νέους ἀξιωματικούς ποὺ θὰ ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ ὡς «ὑπάλληλοι». ἸΟ Κορομηλάς παρουσίασε τὴν πρώτη ὀμάδα ἀπὸ αὐτοὺς στὸν τότε διάδοχο Κωνσταντῖνο. ἸΑνάμεσά τους ἦταν καὶ ὁ Κάκκαβος ποὺ θυμᾶται «τὰ ὀλίγα ἀλλὰ βαρυσήμαντα λόγια τοῦ μεγάλου ἸΕλληνος! Νά, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, ἡ

ἐκδηλώση τοῦ ἔξω ἀπὸ κάθε μέτρο φιλοβασιλισμοῦ του. Καὶ ὁμως ὁ Ἴων Δραγοῦμης, ποῦ δὲν θὰ πάψω νὰ τὸν χρησιμοποιοῦ, γιὰ νὰ δείχνω πόσο διαφορετικὰ σκεφτότανε, δὲν ἐδί-σταζε καθόλου νὰ τονίζει πὼς «οἱ βασιλιάδες δὲν εἶναι Ἕλληνες» κι ὄχι μονάχα γιὰ τὴν καταγωγή τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ «τὴν ψεύτικη ἐξωτερικὴ μικροπολιτικὴ τους», γιατί αὐτοὶ οὐσιαστικὰ διευθύνανε ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Βενιζέλου τὴν ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ «κατὰ τὸ κέφι τους» (ἔ.ά., σ. 91).

Στὴ συνέχεια ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν ἀξιωματικῶν ποῦ διαλέχτηκαν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση στὸ Ἑλληνικὸ Γεν. Προξενεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀναχώρησή του. Στὴ Θεσσαλονικὴ ἔφτασε στὶς 11 Ὀκτωβρίου (π.ἡμ.) τοῦ 1904, δυὸ μονάχα μέρες πρὶν σκοτωθεῖ ὁ Παῦλος Μελάς στὸ χωριὸ Στάτιτσα τῶν Κορεστίων τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μελά, τὸν πατριωτισμὸ του, τὴ θυσία του καὶ τὶς σωτήριες ἐπιπτώσεις ποῦ εἶχε ὁ θάνατός του κάνει ἐπὶ λόγῳ. Κατόπιν ἐκθέτει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἀναφέρεται σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα. Ὅλ' αὐτὰ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Μι-λάει γιὰ τὸ Προξενεῖο καὶ τὸν τόσον ἐντυπωσιακὸ Κορομηλά, γιὰ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἀλέξανδρο, γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως ποῦ ἦταν γεμάτη Ἑβραῖους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν αἴγλη τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποῦ κυριαρχοῦσε ἀδιαφιλονίκητα στὸ ἐπιστημονικὸ καὶ πνευματικὸ πεδίο, γιὰ τοὺς Ἕλληνες πρόκριτους, γιὰ τὰ ξένα Σχολεῖα καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα. Ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς κατὰ τὸ 1904 σὲ κάτι παραπάνω ἀπὸ 150.000 καὶ στρογγυλεύοντας τοὺς ἀριθμοὺς ὑπολογίζει πὼς οἱ μισοὶ ἦταν Ἑβραῖοι. Δεύτεροι ἔρχονταν οἱ Τοῦρκοι κυρίαρχοι ποῦ ἔφταναν τὶς 35.000, τρίτοιοι οἱ Ἕλ-ληνες, συμποσοῦμενοι σὲ 25.000, ἐνῶ οἱ Βούλγαροι ἀνέρχονταν σὲ 5.000 μονάχα καὶ ἦταν κυρίως γαλατάδες. Οἱ ὑπόλοιποι ἦταν Ἀρμένηδες καὶ διάφοροι Εὐρωπαῖοι.

Κατόπιν περνáει στὴ σκιαγράφηση «τοῦ πολιτικοῦ μέρους τοῦ διεξαχθέντος σφο-δροῦ φυλετικοῦ ἀνταγωνισμοῦ» ποῦ ἐκδηλώθηκε μέσα σ' αὐτὴν τὴν πόλη καὶ ἀσχολεῖται, χωρὶς βέβαια προσόντα εἰδικοῦ, μὲ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ὡς στοιχείου ἐθνικότητας. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καταπιάνεται ὄχι μονάχα μὲ τὸν ἑλληνικὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν εὐ-ρωπαϊκὸ χῶρο κι ἀκόμα μὲ τὶς ἀποικίες. Σὰν δεῖγμα τῶν ἀντιλήψεών του παρουσιάζω τὸν χαρακτηρισμὸ ποῦ δίνει στὴν Κύπρο. Τὴν χαρακτηρίζει «εὐτυχή», ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ 1878 βρισκότανε κάτω ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ κατοχὴ καί, σὰν ἄλλος «Κίπλιγκ», μιλάει γιὰ «τὸν ὑπερήφανον Ἀγγλικὸν λαόν, τὸν προορισθέντα νὰ διοικῆ ἄλλους» (βλ. σ. 62).

Παρουσιάζει ἐπίσης τὴν προπαγάνδα ποῦ ἀσκοῦσαν τότε τὰ διάφορα ξένα σχολεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα ποῦ ὑπῆρχαν στὴ Θεσσαλονικὴ.

Θὰ ἐπαναλάβω ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γράφτη-κε, δηλ. χωρὶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις, ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ διαβάζεται εὐχάριστα.

Τὸ κεφάλαιο ποῦ ἀκολουθεῖ ἐπιγράφεται «Βουλγαρικαὶ Ὀργανώσεις - Βουλγαρικαὶ ὠμότητες» (σσ. 66-76) καὶ ἀρχίζει μὲ τὴν παρουσίαση αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων. Ἐδῶ ὁμως ὁ Κάκκαβος πέφτει σ' ἓνα πολὺ χτυπητὸ σφάλμα. Ἀναφέρει λανθασμένα σὰν πρώτη τὴν «Ἐξωτερικὴ» ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση τῶν «Βερχοβιστῶν», ποῦ ἰδρύθηκε στὴ Σόφια, ἦταν σωβινιστικὴ καὶ ζητοῦσε τὴν ἔνωση τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, καὶ σὰν δεύ-τερη τὴν «Ἐσωτερικὴ» ὀργάνωση, ποῦ ἰδρύθηκε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1893 στὴ Θεσσαλο-νικὴ καὶ προηγήθηκε. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀνομαστὴ V.M.R.O., ποῦ εἶχε σοσιαλιστικὲς ἀποκλίσεις καὶ—τουλάχιστον στὰ χαρτιά καὶ στὰ λόγια—ἀπέβλεπε στὴν αὐτονομία τῆς Μακεδονίας ἔχοντας ρίζες τὸ ἀπατηλὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες». Ὁ Κάκκαβος παρουσιάζει ἀντίστροφα αὐτὲς τὶς ὀργανώσεις καὶ συνάμα συγχέει τὰ πράγ-ματα. Ὅσο γιὰ τὴ δράση τους στὴ Μακεδονία ἐπισημαίνει τὶς ἐγκληματικὲς τοὺς πράξεις ποῦ, ὅσο περνοῦσεν ὁ καιρὸς, διέπρατταν ὀλοένα συχνότερα κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στοι-χείου. Τὴν παρουσίασή τους τὴν ἀρχίζει μὲ ὅσα ἔγιναν τὸ 1904. Στὴ σ. 71 καὶ κατὰ τὴν

περιγραφή ενός ἐπεισοδίου ἀναφέρεται ὁ γιατρὸς Σακελλαρίου, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὰ Βίλια τῆς Μεγαρίδας. Αὐτὸς εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Γουμέντσα ὄχι μόνον σὰν γιατρὸς ἀλλὰ καὶ σὰν ἀπόστολος τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ προτροπὴ τοῦ Στεφ. Νικ. Δραγοῦμη, τοῦ πολὺ γνωστοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους πρωταγωνιστὲς τῆς Μακεδονικῆς Ἐξέγερσης. Ὅμως ὁ χρόνος τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Σακελλαρίου στὴ Μακεδονία δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Κάκκαβου (σὲ ὑποσημείωση γράφεται: «ἐλλείπει ἡ χρονολογία εἰς τὸ χειρόγραφον»). Τοῦτο ἐγίνε—γιὰ νὰ συμπληρώσω τὸ κενὸ—στὰ 1891. Στὰ 1900 ἐξάλλου ὁ Σακελλαρίου τραυματίστηκε βαρῦτα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κομιτατζήδες, ἀλλὰ κατάφερε καὶ ἐπέζησε. Πέθανε στὰ 1910, χωρὶς νὰ προλάβει νὰ χαρεῖ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας.

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ὁ συγγραφέας ἀπασχολεῖται καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς συμπράξεως τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς βουλγαρικῆς δράσεως καὶ πολὺ σωστά ὑποστηρίζει ὅτι τοῦτο ἦταν γέννημα τῆς προπαγάνδας τῶν Βουλγάρων, γιατί τὰ ἑλληνικὰ ἀντάρτικα σώματα, ποὺ οἱ Βούλγαροι τὰ ἀποφεύγανε συστηματικὰ, καταδιώκονταν ἀνελέητα ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ κυρίαρχου καὶ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀλώλεες τους τὶς εἶχαν ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Κουτσόβλαχοι» (σσ. 76-97) θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ Κάκκαβος θὰ παρουσίαζε, ὅπως ἔπρεπε, μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τὴν προέλευσίν τους καὶ τὸ κίνημά τους, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Μακεδονία ἀλλὰ καὶ στὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀνοιχτὰ καὶ πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὴ Ρουμανία. Ὅμως ἡ ἀνάπτυξή του ἐγίνε μὲ ἀσυστηματοποίητο καὶ ἀμέθοδο τρόπο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαφωτίζει τὰ πράγματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς στὴν 3ῃ πρῆγ. τοῦ κεφαλ. τούτου (σ. 77) ὁ Κάκκαβος παραθέτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πληροφορίας τοῦ γνωστοῦ Γάλλου διπλωμάτη στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ Πουκεβὶλ (1770-1838) γιὰ τοὺς Κουτσόβλαχους, παρουσιάζοντας, σὲ μετάφραση, σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ περιηγητικὸ του ἔργο. Ὁ Πουκεβὶλ ἐκφράζει ἐκεῖ τὴ γνώμη πὼς οἱ Κουτσόβλαχοι εἶχαν ἑλληνικὴ συνείδηση καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τελειώνει ἡ περικοπὴ, ποὺ γιὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ κλείσει μὲ τὰ εἰσαγωγικά, ὅπως καὶ ἀρχίζει. Ἀλλὰ τοῦτο γίνεται στὸ τέλος καὶ ὄχι στὸ μέσο τῆς πρῆγ. Στὸ δεύτερο ὅμως μισό τῆς ὁ Κάκκαβος παρέχει ἄλλες πληροφορίες γιὰ τοὺς Κουτσόβλαχους, πλὴν μεταγενέστερες χρονικὰ, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν Πουκεβὶλ, ὁ ὁποῖος ἦταν πιά πεθαμμένος ἐδῶ καὶ δεκαετηρίδες. Ἐξάλλου μέσα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὑπάρχουν ἀρκετὲς πρῆγ. ποὺ ἀναφέρονται στὴ δράση τῶν Βουλγάρων καὶ καθόλου ἢ ἐλάχιστα στοὺς Κουτσόβλαχους. Ἐπίσης στὶς σσ. 84 καὶ 85 ὑπάρχουν τουρκικοὶ ὄροι, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφράζονται καὶ στὰ Ἑλληνικά, ὅπως «μουδέρης», «ἰραδές» καὶ «μουχτάρης». Ὁ πρῶτος σημαίνει τὸν ὑποέπαρχο, ὁ δεύτερος τὸ (σουλτανικὸ) διάταγμα καὶ ὁ τρίτος τὸν πρόεδρο κοινότητος (γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸν «σφραγιδοφύλακα»). Στὴ σ. 87 ὁ Κάκκαβος προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει γιατί οἱ Βούλγαροι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἔκαναν φόνους καὶ τονίζει ὅτι μὲ τὶς ἐνέργειές τους αὐτὲς «δὲν ἠθελον ἀπλῶς νὰ κορέσουν αἱμοβόρα ἐνστικτα, ἀλλὰ νὰ ἰκανοποιήσουν ὀρισμένην βλέψιν..., νὰ τιμωρήσουν ἕνα διαφθαρέντα διὰ τοῦ χρήματος προδότην ἢ ἕνα λιπόψυχον ἀποστάτην ἢ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀντίδρασιν ἐνὸς ἰκανοῦ καὶ εὐθαρσοῦς ἀντιπάλου». Στὴν ἴδια σ. ἀναφέρει πὼς οἱ βουλγαρικὲς ὀργανώσεις «εἰσέπραττον εἰς χρήμα κατὰ διαστήματα εἰσφορὰς τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους, ἀλλ' ἐν μέτρῳ ὥστε νὰ μὴ προκαλοῦν γογγυσμοὺς καὶ διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν». Ὅμως στὴν ἀμέσως ἐπόμενη περικοπὴ σὲ καθαρὴ ἀντίφαση γράφοντας πὼς οἱ εἰσφορὰς αὐτὲς συχνὰ «καθίσταντο ἐπαχθεῖς καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλεται ὅτι ὀλόκληρος ἢ ὑπαιθρος ἐγόγγυζε καὶ ἐδυσφόρει, ἢ δὲ βουλγαρικὴ ἰδέα καθίστατο μισητή...». Παρακάτω μιλάει γιὰ τὴ γεμάτη γενναϊότητα καὶ ἀξιοθαύμαστη καρτερικότητα δράση τοῦ θρυλικοῦ Καπετὰν Τέλλου Ἄγρα καὶ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ὀργανώσεις στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς πό-

λεως, πού τήν εἶχε φτιάξει ὁ ἀξιωματικός Ἐθανάσ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, ἀργότερα ἐπιστήσιος φίλος καί στενός συνεργάτης τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη στήν «Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως». Γίνεται ἐπίσης λόγος καί γιά τήν ἀντίστοιχη βουλγαρική ὀργάνωση στή Θεσσαλονίκη καί τόν ἀγώνα μεταξύ τῶν δύο ἀντιπάλων τούτων ὀργανώσεων.

Τό ἐπόμενο κεφάλαιο ἐπιγράφεται «τά πρῶτα ὀργανωθέντα ἀνταρτικά σώματα» (σσ. 97-114), ἀναφέρεται δέ στή δράση τους στόν χώρο τῆς περιφέρειας, στήν ὁποία ἦταν ὑπεύθυνο τό Ἐλληνικό Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης πού τήν κατήυθυνε. Κάνοντας λόγο στή σ. 101 γιά τή Γουμέντσα, ὅπου, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἔδρασε ὁ γιατρός Σακελλαρίου, ὁ Κάκκαβος, δείχνοντας ἀφέλεια, φαίνεται νά ἀπορεῖ γιά τήν ψυχρότητα πού ἐπικρατοῦσε μέσα στό ἑλληνικό στοιχείο τῆς ἀνάμεσα στους πρόκριτους (αὐτοκρατορικούς) καί τόν λαό. Ἰδιαίτερα ἀπασχολεῖται μέ τόν σκληρόν ἀγώνα στήν περιοχή τῆς λίμνης τῶν Γιαντισῶν, γιά τόν ὁποῖο γράφει πολλά καί ἐνδιαφέροντα (βλ. ἰδίως τίς σσ. 106-110). Πρὸς τό τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀναφέρει ὅλα τὰ ἀνταρτικά σώματα, μέ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχηγῶν τους, πού ἔδρασαν σ' αὐτή τήν περιοχή, καί κάνει λόγο γιά τό σύστημα τῆς Πολιτοφυλακῆς, πού εἶχε ὀργανώσει τό ἑλληνικό Γεν. Προξενεῖο στά χωριά, μέ τήν ὁποία αὐτοπροστατεύονταν οἱ κάτοικοί τους εὐκολότερα καί καλύτερα. Κατεξοχήν μνημονεύει, ἐπειδή διακρίθηκαν ἰδιαίτερα, τίς Πολιτοφυλακῆς τῆς Στρώμνιτσας καί τοῦ Πέτροβου (σήμερα Ἄγ. Πέτρος, κοινότητα τῆς ἐπαρχίας Παιονίας τοῦ Νομοῦ Κιλίκης). Σάν δεῖγμα ἔντονου πολιτικοῦ φανατισμοῦ τοῦ Κακκάβου ἐντοπίζω τό γεγονός πού μνημονεύει γιά τό Πέτροβο μετά τήν ἐγκατάσταση σ' αὐτό τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Γράφει λοιπόν πῶς οἱ ντόπιοι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τούτου, πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, κατὰ τόν Μακεδονικόν Ἄγώνα εἶχε σταθεῖ ἑλληνικό ἔθνος, ὡς τό κάστρο ἀντιστάσεως στους Κομιτατζήδες, κινδύνεψαν νά ἐκτοπιστοῦν γιά χάρη τῶν προσφύγων, ἐπειδή ἦταν ξενόφωνοι καί δέν ἐμπνέανε στίς Ἀρχές ἐμπιστοσύνη, «ἐξ ἀγνοίας τῶν ἀρμοδίων περὶ τοῦ ἐθνικοῦ τῶν παρελθόντος... Εὐτυχῶς ὁ τότε διοικητής τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη σώματος στρατοῦ, πρὸς τόν ὁποῖον προσέτρεξαν οἱ χωρικοί, συνέπεσε νά ἔχη ὑπηρετήσει εἰς τό Προξενεῖον κατὰ τόν Μακεδονικόν ἀγώνα καί νά γνωρίζη τὰς ἐθνικὰς ὑπηρεσίας τοῦ χωριοῦ τούτου καί διὰ τῆς παρεμβάσεώς του ἀπέτρεψε τόν κίνδυνον τῆς ἐκτοπίσεώς των». Δηλαδή, ἐξαιτίας τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ τοῦ ὁ Κάκκαβος δέν ἀναφέρει παρά ἀνάγνωμα τόν Ἀλέξανδρο Ὀθωναῖο, διαπρεπέστατο στρατηγὸ καί συνεργάτη τότε τοῦ Κορομηλά, καθῶς καί τοῦ Κακκάβου, στόν Μακεδονικόν Ἄγώνα, ἐπειδή, προφανῶς, αὐτὸς ὑπῆρξε στά κατοπινὰ χρόνια βενιζελικός καί «ἀμυντικός» καί μετά τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς διετέλεσε Πρόεδρος τοῦ ἑκτακτοῦ Στρατοδικείου, πού δίκασε τοὺς ὑπεύθυνους. Γιατί ὁ Ὀθωναῖος ἦταν ὁ σωματάρχης τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ, πού ὁ Κάκκαβος μνημονεύει ἀόριστα, ὑπῆρξε δέ διοικητής τοῦ Σώματος τούτου κατὰ τὰ ἔτη 1924-25.

Ἀκολουθεῖ ἄλλο κεφάλαιο πού καταλαμβάνει τίς σσ. 115-126 καί ἐπιγράφεται «Σύντομος κατάλογος τῶν ἐν τῷ βιλαετίῳ Θεσσαλονίκης διαδραματισθέντων κατὰ τήν ἐθνικὴν δρᾶσιν» (1904-1908), μολονότι ὁ Κάκκαβος ἔχει ἤδη μνημονεύσει ὅσα συνέβησαν σ' αὐτὸν τὸν χώρο κατὰ τὰ ἔτη 1904 καί 1905, πού ἔκρινε πῶς ἔπρεπε νά γίνον γνωστά. Στό κεφάλ. λοιπόν τοῦτο ἀναφέρει συμπληρωματικά «τά ὀνόματα τῶν θυσιασθέντων ἡμετέρων κατὰ τήν περίοδον ἐκείνην» ἀπὸ μήνα σὲ μήνα καί ἐπίσης περιγράφει τὰ πιὸ ἀξιόλογα γεγονότα πού σημειώθηκαν μέσα σ' αὐτὰ τὰ δύο χρόνια. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο προχωρεῖ καί στά ἐπόμενα χρόνια 1906 (σσ. 126-137), 1907 (σσ. 137-152) καί 1908 (σσ. 152-168). Ἄπ' ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτὰ τὰ χρόνια τὰ πιὸ σημαντικά ἢ ἔπαιξαν κάποιο ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς καταστάσεως ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ μέ τίς συνέπειες πού εἶχαν ἢ σχετίζονται προσωπικά μέ τὸν συγγραφέα, συνάμα ὁμως ἔχουν καί γενικότερο ἐνδιαφέρον. Ἐτσι, π.χ., γιά τό 1907 ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει πῶς «ἡ ἐθνικὴ ἐργασία ἐδέχθη καίριον πλῆγμα διὰ τῆς

ἀνακλήσεως τοῦ γενικοῦ προξένου Κορομηλά εἰς Ἀθήνας (σ. 137), ἐπειδὴ «διὰ τὴν ἐμψυχώσιν τὸν ἀγῶνα, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ ἐκτιθέμενος περισσότερον τοῦ δέοντος νὰ προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν», ἀλλὰ—προσθέτω—καὶ τὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων ποὺ εἶχαν συμφέρον νὰ τὸν ἐξουδετερώσουν. Στὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου, εὐτυχῶς, τὸν διαδέχθηκε ἕνας ἀριστος διπλωματικὸς ὑπάλληλος, ὁ Φίλιππος Κοντογούρης. Ἄλλο γεγονός τῆς ἴδιας χρονιάς, ποὺ ἔχει προσωπικὴ σχέση μετὰ τὸν Κάκκαβο, ἦταν ἡ ἐπίσκεψή του στὸ Ἅγιον Ὅρος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγραψε πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἐντυπώσεις ἐκφράζοντας μετὰ παρρησίαν τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσεν ἐκεῖ. Ἔτσι ἀποφαίνεται μετὰ περισσὴν τόλμη. «Ἦλπιζον ὅτι ἐν Ἅγιῳ Ὄρει θὰ εὕρισκον ἀνεπτυγμένον τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικειᾶς, τῆς ἀνοχῆς, τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς συγγνώμης. Δυστυχῶς, συνήντησα ἀπίστευτον ἀδιαλλαξίαν καὶ τὸ κορύφωμα τῆς ὀξύτητος τῶν ἀνθρωπίνων διχονοιῶν... Οὕτως ἐσχημάτισα τὴν πεποίθησιν ὅτι εἰς τὸ ἀνεκῶθεν ἀποδιδόμενον εἰς τὸ κληρικὸν σχῆμα ἐλάττωμα τῆς φιλοχρηματίας δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ τῆς μνησικακίας καὶ τῆς διαβολῆς» (σσ. 141-142).

Πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὅ,τι συνέβη τὸν ἴδιο χρόνον στὸν γιὸ τοῦ γιατροῦ καὶ ἐπιφανέστατου προκρίτου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Δημ. Ζάννα, τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν γνωστὸ πολιτικὸ καὶ ὑπουργὸ τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν περίοδον 1928-32. Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐξᾴλλου χωρίτερα, κατὰ τὸν Α΄ παγκόσμιον πόλεμον συγκεκριμένα, εἶχεν ἀναπτύξει μεγάλη δράσιν στὸ κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἄμυνας. Αὐτὸς λοιπὸν στὰ 1907, ποὺ ἦταν ἀκόμη μαθητὴς, συνδέθηκε μετὰ ἐρωτικὸν δεσμὸν μετὰ τὴν γκουβερνάντα τῶν παιδιῶν τοῦ «Πράκτορος» (= Προξένου) τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας Σόπωφ, ἐπίσης βουλγάρα. Ὁ Σόπωφ κατοικοῦσε πλάι στὸ σπίτι τοῦ Ζάννα, στὴν τότε ὁδὸ Χαμηδιῆ ποὺ εὐθὺς μετὰ τὸν Α΄ παγκόσμιον πόλεμον ὀνομάστηκε «ὁδὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης», γιὰ νὰ θυμίζει τὴ σωτήρια γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ πολὺ μεταγενέστερα μετονομάστηκε «ὁδὸς Βασιλίσσης Σοφίας»! Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐκμεταλλεύθηκε τὸν δεσμὸν τοῦτον, γιὰ νὰ μαζεύει πληροφορίες γιὰ ὅσα σχεδιάζονταν καὶ λέγονταν μέσα στὸ βουλγαρικὸ «Πρακτορεῖον», ποὺ τίς μεταβίβαζε στὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο, ἀφοῦ προηγουμένως συνεννοήθηκε μετὰ τὸν Κάκκαβο καὶ ἕνα ἄλλο Ἑλληνα ἀξιωματικὸ, ἐπίσης προξενικὸ «ὑπάλληλον», τὸν Ἐξαδάκτυλο. Ὁ Κάκκαβος ὁμῶς πέφτει σὲ σφάλμα, ὅταν γράφει πῶς τὸ κορίτσι αὐτὸ «ὠμίλει ἀπαίσιτως τὴν ἑλληνικὴν, διότι κατήγετο ἐκ Κορεστίνου τῆς Μακεδονίας» (σσ. 142-143), ἐνῶ ὁ Ζάννας ἀναφέρει στὰ πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματά του (Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών, Ἔκδοσις I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1960. Βλ. τὸ κεφάλ. «Μία νεανικὴ παρένθεσις», σσ. 45-50) πῶς πατρίδα τῆς ἦταν ἡ Φιλιππούπολις. Νὰ λοιπὸν γιὰ αὐτὴ ἤξερε τόσο καλὰ τὰ Ἑλληνικά; ἐπειδὴ ἡ Φιλιππούπολις ἦταν γεμάτη ἀπὸ Ἑλληνας καὶ Ἑλληνικά μάθαιναν ἀκόμη καὶ οἱ Βούλγαροι κάτοικοί τῆς. Ἀντίθετα, ἂν ἡ νέα ἦταν ἀπὸ τὰ Κορεστία, δὲν θὰ τὰ ἤξερε, γιὰτί οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Κορεστίων ἦταν Γραικομάνοι χωρικοί, μετὰ φλογερὸ μὲν ἑλληνικὸ αἶσθημα στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους, ἀλλὰ πάντως ἑλληνικά δὲν μιλοῦσαν τότε σχεδὸν καθόλου.

Ἀπ' ὅσα πάλι γεγονότα μνημονεῖ ὁ Κάκκαβος στὸ ἔτος 1908 (σσ. 152-168) ξεχωρίζουμε τὴ δολοφονία ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τοῦ διερμηνέα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεν. Προξενείου Θεοδ. Ἀσκητῆ, ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἱκανός. Γιὰ τοῦτο ὁ χαμός του κόστισε ἀφάνταστα, συντάραξε τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, προκάλεσε μεγάλην ἔντασιν καὶ ἀντίποινα ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Κάνει ἐπίσης λόγον στὸ κεφάλαιον τοῦτο γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων, ποὺ ξέσπασε στίς 11 Ἰουλ. (π.ἡμ.), τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος καὶ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πρώτων ἐκλογῶν στὴν Τουρκία γιὰ σχηματισμὸ Βουλῆς καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν του στὴν Κωνσταντινούπολις. Γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων δὲν τοῦ διαφεύγει ὅτι μονάχα ὁ τότε Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ Ἐθνάρχης τοῦ αὐτῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ Ἰωακείμ ὁ Γ΄ εἶχεν ἀντιληφθεῖ πῶς θὰ εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις

πάνω στο υπόδουλο ελληνικό στοιχείο. «Ἐκ τῶν ὑστέρων, γράφει, ἀπεδείχθη ὅτι ἡ διορατικότης τοῦ ὄξυνουστάτου τούτου ποιμενάρχου ὑπῆρξεν ἀλάθητος καὶ ἀκριβής», ἐνῶ, ἀντίθετα, στὴν Ἑλλάδα οἱ τότε πολιτικοὶ τῆς δὲν εἶχαν συλλάβει τὴ σημασία τῆς μεταβολῆς ἐκείνης. Μιλώντας ἐπίσης γιὰ τὸν πηγαϊμὸ τοῦ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1908 στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκφράζει τὴ μεγάλη συγκίνηση ποῦ δοκίμασε ἀντικρῶζοντας τὸ ἐλληνικότατο περιβάλλον τῆς καὶ θυμάται τὶς συναντήσεις του μὲ προσωπικότητες, ὅπως ὁ Πατριάρχης ποῦ, ἐπαναλαμβάνω, τὸν ἐθαύμασε γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴ του ὀξυδέρκεια καὶ γιὰ τὴν πολιτικότητά του, ὁ μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἴων Δραγούμης ποῦ τότε ὑπηρετοῦσε στὴν ἐκεῖ ἐλληνικὴ πρεσβεία.

Ὁ Κάκκαβος τελειώνει τὶς ἀναμνήσεις του μὲ τὴν περιγραφή τῆς ἀναχωρήσεώς του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν Ἀθήνα στὶς 18 Ἰανουαρίου τοῦ 1909 (σσ. 169-170), ὕστερ' ἀπὸ τὴν πολύχρονη καὶ γεμάτη πατριωτικὴ δράση διαμονῆ του στὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας. Ὅπως γράφει, λίγα χρόνια ἀργότερα «ἡ Θεία πρόνοια μᾶς ἐπεφύλαξε νὰ ἴδωμεν ἐκτεινόμενα τὰ σύνορά μας μέχρι τοῦ Ἐβρου καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως». Δὲν καθορίζει ὅμως καθόλου, ὅπως ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κάνει, μὲ ποῖαν οὐ Ἑλληνα πολιτικὸ ἠγέτη τὴν προσπάθεια καὶ τὶς ἰκανότητες πραγματοποιήθηκε τὸ ἔθνικὸ τοῦτο ὄνειρο ποῦ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς φυλῆς μας. Ἡ γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ἀποκάλυψη τῆς σκόπιμης αὐτῆς τακτικῆς τοῦ Κακκάβου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ του, ποῦ τόσο τὸν ζημιώνει.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Κατάλογος τῶν ὑπηρετησάντων εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Γεν. Προξενείου Θεσσαλονίκης Ἀξιωματικῶν κατὰ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα» (σσ. 170-174). Σ' αὐτὸν καταγράφονται τὰ ὀνόματα 37 Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ποῦ ὑπηρετήσαν τὴν ὑπόθεση τῆς Μακεδονίας στὸ Βιλαέτι Θεσσαλονίκης, εἴτε ὡς ἀρχηγοὶ (καπετάνιοι) ἀνταρτικῶν σωμάτων εἴτε ὡς «ὑπάλληλοι» καὶ στὴν πραγματικότητα πράκτορες στὰ Ἑλληνικὰ Προξενεῖα τῆς εἴτε σὲ ἄλλες θέσεις, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀθαν. Σουλιώτη - Νικολαΐδη, ποῦ ἐμφανίστηκε στὴ Θεσσαλονίκη ὡς διευθυντὴς ἀσφαλιστικῆς ἐταιρείας, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ διηύθυνε τὴν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση τῆς πόλεως (βλ. τὰ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα του: Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶν. Ἡ «ὀργάνωσις Θεσσαλονίκης», 1906-1908. Ἐκδοσις Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1959). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγωνιστὲς μνημονεύονται καὶ μὲ τὰ ψευδώνυμα ποῦ χρησιμοποιοῦσαν. Ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται, μὲ ἀριθμὸ 29, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ὁθωναῖος (ψευδώνυμο: Παλαμίδης). Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ ἦταν πολὺ χοντρό, ἂν ὄχι ἐντελῶς ἀδύνατο, νὰ τὸν ἀγνοήσει ὁ Κάκκαβος, ὅπως ἔκανε στὴν ἄλλη περίπτωση ποῦ ἀναφέρω καὶ σχολιάζω παραπάνω.

Ἐδῶ τελειώνουν οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κακκάβου ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα στὴν περιοχὴ τοῦ Βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲν ξέρω ἂν ὁ μακαρίτης Βασίλ. Λαούρδας, ὁ πρῶτος διευθυντὴς τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. (1953-1971), εἶχε συνεργαστεῖ μαζί του, γιὰ νὰ ἐνημερωθεῖ πάνω στὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κορομηλά, καὶ γενικότερα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεν. Προξενείου. Ὁ Λαούρδας δὲν κάνει πουθενὰ σχετικὴ μνεία γι' αὐτὸν, ἐνῶ μνημονεύει ἄλλους ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποῦ τὸν βοήθησαν παρέχοντάς του σχετικὲς πληροφορίες. Ὅμως δὲν τὸ θεωρῶ καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε καὶ μ' ἐκεῖνον συζητήσει πάνω σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καθὼς ὁ Κάκκαβος ζοῦσεν ἀκόμη, ὅταν ὁ Λαούρδας στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1960 ἔκανε στὴν Ε.Μ.Σ. τὴν ὁμιλία του γιὰ «Τὸ Ἑλληνικὸν Γενικὸν Προξενεῖον Θεσσαλονίκης» (1903-1908). Ἡ πραγματικὰ πολὺ ὠραία τούτη ἐργασία του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ι.Μ.Χ.Α. τὸ 1961. Πάντως τὸ Ι.Μ.Χ.Α. ἔχει ἀποκτήσει ἀπὸ χρόνια, μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Λαούρδα, ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποῖου φυσικὰ βρίσκεται στὸ Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

Τὸ Γ' καὶ τελευταῖο μέρος τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κακκάβου εἶναι πολὺ σύντομο (σσ. 175-178) καὶ ἀναφέρεται στὸ «Στρατιωτικὸν Κίνημα τοῦ 1909».

Εἶναι ἄξιο ἀπορίας πῶς ὁ τόσο φιλομοναρχικὸς αὐτὸς ἀξιωματικὸς πῆρε μέρος στὸ κίνημα τοῦ 1909, ποῦ στρεφότανε σαφέστατα κατὰ τῆς μοναρχίας καὶ τῆς δυναστείας τῶν Glüchsburg κι ἂς γράφει ὅτι τοῦτο «δὲν εἶχε κατ' ἀρχὰς ποσῶς ἀντιδυναστικὸν χαρακτήρα» (σ. 176). Γιατὶ εἶναι γεγονὸς πῶς ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς θεωροῦσε ἀπὸ τότε τὴ δυναστεία ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1897 καὶ συγχρόνως σὰν τὴν κυριότερη αἰτία τῆς κακοδαιμονίας τοῦ τόπου, χωρὶς βέβαια νὰ δίνει «ἄφεσιν ἁμαρτιῶν» καὶ στοὺς μικροπολιτικούς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ὑπέβαλλαν τὴν κατάστασιν τούτη.

Ἄλλὰ, ὅπως φαίνεται, ὁ Κάκκαβος ἀσφαλῶς θὰ εἶχε γρήγορα μετανιώσει γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ σ' αὐτὸ τὸ κίνημα καὶ θὰ αἰσθανότανε τύψεις ποῦ εἶχε στραφεῖ, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, ἐναντίον τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντιδραστικῆς του νοστορίας καὶ τῆς στάσεως του κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς κάθε προοδευτικῆς μεταρρυθμίσεως εἶναι ὅτι τονίζει σ' ἓνα σημεῖο τοῦ κεφαλαίου τούτου (σ. 177). Θεωρεῖ δηλ. πῶς «ἡ ἐπανάστασις ἤρξατο ἐκτρεπομένη τῆς ἀποστολῆς της», ἐπειδὴ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀπασχολεῖται «μὲ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα καὶ ἐκεῖνο τῆς καθολικῆς ἢ μὴ ψηφοφορίας», θέματα ποῦ ἦταν, ὅπως λέει, «ἐντελῶς ξένα πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν εἰδικότητα τῶν ἀξιωματικῶν». Δεῖχνει γιὰ τοῦτο μεγάλη ἱκανοποίησιν ποῦ ὁ Στρατιωτικὸς σύνδεσμος διαλύθηκε καὶ σχηματίστηκε στὶς 10 Ἰανουαρίου 1910 κυβέρνησιν μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Στέφ. Δραγοῦμη καὶ ὑπουργὸ τῶν στρατιωτικῶν τὸν συνταγματάρχην Ζορμπᾶ. Ποιὸς ὅμως εἶχε ζητήσῃ τὴ διάλυσιν τοῦ Συνδέσμου καὶ ποιὸς εἶχε προτείνει τὸν Δραγοῦμη σὰν Πρωθυπουργό; Γιὰ μιὰν ἀκόμη φορά ὁ Κάκκαβος συσκοτίζει τὰ πράγματα, ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἦταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ποῦ τὸν εἶχε καλέσει ὁ Σύνδεσμος ὡς σύμβουλο. Ἐκεῖνος λοιπὸν ἦταν ποῦ ἐπρότεινε τὰ παραπάνω, ἀργότερα δὲ καὶ ἄλλα, ὅπως τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ἀρχηγοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὸν πόλεμον τοῦ 1897. Γιατὶ ὁ διάδοχος εἶχεν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ στράτευμα μετὰ τὸ κίνημα στὸ Γουδί, παίρνοντας «ἄδειαν», ἐπειδὴ ὁ Σύνδεσμος τὸν θεωροῦσε ὑπεύθυνον γιὰ τὴ συμφορὰ «τοῦ πολέμου τῆς ντροπῆς». Ὁ Βενιζέλος, ποῦ εὐθὺς κατόπιν ἐγένε Κυβερνήτης, μπόρεσε, μὲ τὶς μεγάλες ἱκανότητές του, νὰ ἀλλάξει μέσα σὲ ἐλάχιστον χρόνον τὸ πνεῦμα τοῦ τόπου, νὰ τὸν ζωντανέψῃ καὶ νὰ τοῦ ἐμπνεύσῃ αὐτοπεποίθησιν ὀδηγώντας τον ἔτσι στὶς νίκας τῶν βαλκανικῶν πολέμων καὶ μεταβάλλοντας σὲ «στρατηλάτην» τὸν χτεσινὸ ἡττημένον. Καὶ ὅμως ὁ Κάκκαβος, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῶν ἀναμνήσεών του, ἀγνοεῖ τὸν Βενιζέλο συστηματικὰ.

Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ τὸ «Εὐρετήριο των κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων» (σσ. 181-203), ποῦ εἶναι ἀπαραίτητο.

Ἐπαινετὸς λοιπὸν, γιὰ νὰ τελειώσουμε, ὁ συχωρεμένος Ἑλλαδίτης ἀξιωματικὸς καὶ μακεδονομάχος γιὰ τὴ συμβολὴ του στὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἄδικος, ἐπειδὴ, σὰν μακεδονολάτρης ποῦ ἦταν, ἔπρεπε νὰ εἶχε σκεφτεῖ πῶς μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλο ἢ Θεσσαλονικὴ γλύτωσε δυὸ φορὰς «ἀπὸ τοῦ Χάρου τὰ δόντια». Γιατὶ μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλο ἐγένε στὰ 1912 ἑλληνικὴ καὶ παρέμεινε ἑλληνικὴ καὶ στὰ 1916, τότε ποῦ κινδύνεψε νὰ παραχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους στοὺς Σέρβους. Αὐτὰ εἶναι πιά ἱστορικὰ βεβαιωμένα καὶ γνωστὰ σὲ ὅλους καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὰ διαστρέφῃ ἢ νὰ πιστεῦει ὅτι, ἐφαρμόζοντας τὸ «θνάσκει (καλὸν ἔργον) σιγαθὲν» (Πινδάρου Ἐποσπ., 122), εἶναι δυνατό νὰ ξεχαστοῦν μὲ τὴ σκόπιμη παρασιώπησίν τους.

Nina V. Sinicina, Maksim Grek v Rossii (=Μάξιμος ὁ Γραικὸς στὴ Ρωσία), Μόσχα, Nauka, 1977, σελ. 332.

Τὸ ἔργο Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, ἡ ἐποχὴ του καὶ ἡ φιλολογικὴ κληρονομία του παρ' ὅλες τὶς μονογραφίες τόσο στὴ Ρωσία ὅπου ἐξήσασε καὶ ἔδρασε, ὅσο στὴν Ἑλλάδα ὅπου γεννήθηκε καὶ τὴν Ἰταλία ὅπου μορφώθηκε, παραμένει ἀνεξάντλητο.

Ἡ μελέτη τῆς N. V. Sinicina εἶναι κυρίως παλαιογραφικοῦ χαρακτήρος. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια μὲ τὸ θαυμάσιο ἄρθρο της: Rukopisnaja tradicija sobranij socinenij Maksima Greka. K postanonke vorosa (=Ἡ χειρόγραφη παράδοση στὶς συλλογὲς τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Συμβολὴ στὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος), Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury 26 (1971) 259-263, μᾶς ἔδωσε τὶς βασικὲς κατευθύνσεις τῆς σημερινῆς τῆς ἐργασίας. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 11-60), τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὰ παλαιογραφικὰ προβλήματα τοῦ ἔργου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, στὸ δεύτερο (σσ. 61-145) καὶ στὸ τρίτο (σσ. 146-220) μὲ τὰ βιογραφικὰ τῆς παραμονῆς του στὴ Ρωσία (1518-1555/6). Ἡ ἀξία ὅμως τῆς μελέτης τῆς N. V. Sinicina ἐγκριεῖται κυρίως στὸ Παράρτημα ὅπου (σσ. 221-279) παρουσιάζονται καὶ ἀναλύονται γιὰ πρώτη φορά τὰ περιεχόμενα 10 ἀρχαιολογικῶν μονάδων μὲ ἔργα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ.

Τὸ νέο ἔργο τῆς N. V. Sinicina συμπληρώνει ἀναμφισβήτητα τὶς ἀτέλειες τοῦ ἔργου τοῦ A. I. Ivanov [Literaturnoe nasledie Maksima Greka. Harakteristika, atribucii, bibliografija (=Ἡ φιλολογικὴ κληρονομία Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Περιγραφή, κατηγορίες, βιβλιογραφία), Λένινγκραντ, Institut Russkoj Literatury, 1969, σσ. 248+2 εἰκ. ἐκτὸς κειμένου. Πρβλ. καὶ βιβλιοκρισία K. K. Παπουλίδη, Μακεδονικά 12 (1972) 536-538] καὶ μᾶς δίνει, γιὰ πρώτη φορά, μιὰ συστηματικὴ παλαιογραφικὴ μελέτη στὴ φιλολογικὴ κληρονομία τοῦ σοφοῦ ἀγιορείτη μοναχοῦ τοῦ 16 αἰ.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

Κ ὠ δ ι ξ Μ η τ ρ ο π ὀ λ ε ω ς Σ ι σ α ν ῖ ο υ καὶ Σ ι α τ ῖ σ τ η ς, ἰ ζ' - ι θ' αἰ., ὑπὸ Νικολάου Ι. Πανταζοπούλου-συνεργασίᾳ Δεσποίνης Τσοῦρκα-Παπαστάθη, τεύχος α', Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. κθ'+208.

Ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου καθηγητὴς Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος ἐγκαινιάζει μὲ τὴν ἐκδοση ὀλόκληρου τοῦ κώδικα αὐτοῦ, ποῦ μᾶς εἶναι γνωστός καὶ ὡς κώδικας Ζωσιμᾶ, τὴ νέα σειρά ἐκδοσης πηγῶν τοῦ Δικαίου μας, τὰ «Δικαικὰ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα». Στὴ σειρά αὐτῆ, ὅπως μαθαίνουμε ἀπ' τὸν πρόλογο, θὰ ἐκδοθοῦν κώδικες μὲ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα ἀπ' τὶς περιοχὲς τοῦ βόρειου καὶ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

Στὸν πρόλογο (σσ. θ'-ιε') ὁ καθηγητὴς Πανταζόπουλος ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδοθοῦν ὀλόκληροι καὶ ὄχι μεμονωμένοι τέτοιοι κώδικες, γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀποκομίσει μιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη εἰκόνα τῶν πολιτιστικῶν συνθηκῶν ποῦ ἐπικρατοῦν στὸ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο. Τονίζει ἐπίσης τὴ μεγάλη ἔθνικὴ σημασία τους, γιὰ μὲς αὐτοὺς φαίνεται ὁ δραματικὸς ἀγῶνας τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ δικαίου, ποῦ εἶναι ἐκδήλωση τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος τῆς κοινοτικῆς καὶ συντεχνιακῆς ὀργάνωσης τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ, ἐνάντια στὰ ξένα δίκαια ποῦ τοῦ ἐπιβλήθηκαν, τὸ λεγόμενο ἐπίσημο βυζαντινὸ, ποῦ συνεχίζει τὴν παράδοση τοῦ Imperium Romanum, καὶ τὸ ὀθωμανικόν.

Στὴν Εἰσαγωγή (σσ. ιζ'-κθ') ἡ κυρία Δ. Τσοῦρκα-Παπαστάθη περιγράφει λεπτομερέστατα τὸν κώδικα, πραγματεύεται μεθοδικὰ καὶ διεξοδικὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα καὶ ἐκθέτει τὴ μέθοδο τῆς ἔκδοσης. Σημειώνουμε περιληπτικὰ τὰ σπουδαιότερα: Ὁ κώδικας, ὅπως ἔχει σωθεῖ, ἔχει δύο ἀριθμήσεις, μιὰ κατὰ φύλλα (148-201) καὶ μιὰ κατὰ σελίδες (165-302). Ἡ ἀρίθμηση κατὰ φφ. εἶναι προγενέστερη καὶ αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ κώδικας χρησιμοποιήθηκε καὶ πρὶν τὸ Ζωσιμᾶ γιὰ διάφορες ἐγγραφές καὶ ὅτι ἡ ἀρίθμηση κατὰ σσ. ἔγινε ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν 130 σσ. τῶν ἀρχικῶν ἐγγραφῶν, εἴτε γιὰτι θεωρήθηκαν ἄχρηστες, εἴτε γιὰ νὰ φυλαχθοῦν μὲ ἄλλα παρόμοια ἐγγραφα. Ὁ κώδικας ἀρχίζει μὲ σύντομο τετράστιχο προοίμιο κι ἀκολουθοῦν 115 ἐγγραφές, πού χαρακτηρίζονται ὡς ἰδιότυπα ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων πού δόθηκαν στοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ ὑπογράφονται ἀπ' τὸν οἰκεῖο μητροπολίτη. Ἡ καταχώρισή τους στὸν κώδικα εἶναι προαιρετικὴ καὶ γίνεται γιὰ τὴν πληρέστερη κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐνδιαφερομένων. Ὡς ὑποθετικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χρονικῶν κενῶν στὶς καταχωρήσεις τοῦ κώδικα (1706-1713, 1726-1733, 1744-1797[;], 1799[;] - 1804[;], 1804-1839 καὶ 1841-1845) δίνεται ἐνδεχόμενη διατήρηση στὴ Σιάτιστα καὶ ἄλλων κωδίκων γιὰ τὴν καταγραφή δικαιοπραξιῶν. Τὶς πιὸ πολὺς πράξεις ὑπογράφει ὁ ἐκάστοτε μητροπολίτης τῆς περιοχῆς καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς περισσότερες ὁ Ζωσιμᾶς. Πρόβλημα δημιουργεῖ ὁ τίτλος τοῦ Ζωσιμᾶ στὴν πράξη 49, γραμμένος ἀπ' τὸν γραφέα: ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες τῆς δικαιοδοσίας του ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος ἀναφέρεται καὶ ἡ «Παντοδακία» (γρ. Ποντοδακίας, δηλ. Μικρᾶς Σκυθίας). Ἡ κυρία Παπαστάθη πιστεύει πὼς πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ γραφέα, πού ἔγραψε Ποντοδακία, συμφύροντας τὶς ἐπαρχίες Πόντου Δυτικοῦ καὶ Δακίας Μεδιτερραίων. Στὶς περισσότερες ἐγγραφές ὑπάρχουν ἐπίσης ὑπογραφές τῶν «μαρτύρων». Ἡ κυρία Παπαστάθη καθορίζει μὲ σαφήνεια τὴν ἀκριβῆ ἰδιότητα τοῦ «μάρτυρα» ἀπὸ καθαρά νομικὴ ἄποψη. Οἱ λαϊκοὶ ὑπογράφουν δηλώνοντας τὸν τίτλο τους: ρήτωρ, πρωτοκαθούμενος, πρωτέδικος κ.λ., ἐνῶ οἱ κληρικοὶ παραθέτοντας τὸ ἐκκλησιαστικὸ τους ὄφφίκιο: οἰκονόμος, σακελλάριος, πρωτοπαππᾶς. Ἐπισημαίνονται 23 συνολικὰ γραφεῖς, κυρίως μὲ γραφολογικὰ κριτήρια, καὶ ἐντοπίζονται 10 συγκεκριμένα ὀνόματα γραφέων. Τόπος καταχώρισης τῶν ἐγγραφῶν εἶναι ἡ Σιάτιστα. Ἡ χρονολογία τῶν πράξεων εἶναι ἐκείνη τῆς σύνταξής τους κι ὄχι τῆς καταχώρισής τους στὸν κώδικα.

Ἀκολουθεῖ (σσ. 1-151) τὸ κείμενο τοῦ κώδικα. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι γενικότερη καὶ δὲν ἐνδιαφέρει μόνο τὸν ἱστορικὸ τοῦ Δικαίου. Ὅρθά στὸν πρόλογο ὁ καθηγητῆς Πανταζόπουλος τὸ χαρακτηρίζει ἐθνικὸ μνημεῖο. Καὶ δὲ νομίζουμε πὼς ὑπερβάλλουμε, ἂν ποῦμε πὼς μᾶς βοηθάει γιὰ μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση τῆς Σιάτιστας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ ἱστορικὸς θὰ βρεῖ στοιχεῖα ὄχι μόνο γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Σιατιστινῶν στὰ μεγάλα κέντρα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ Βενετία, τὸ Dubrovnik κ.ἄ. Ὁ γλωσσολόγος θὰ ἀποκομίσει ὑλικὸ πολῦτιμο γιὰ τὴν ἐπιστήμη του: ὄχι μόνο ἀπ' τὸν πλοῦτο τῶν λέξεων, τῶν ὀνομάτων κ.λ., ἀλλὰ κι ἀπὸ πολὺς λέξεις πού εἶναι γραμμένες στὴ φωνητικὴ τους μορφή. Ὁ λαογράφος θὰ βρεῖ κι αὐτὸς πληροφορίες σημαντικὲς γιὰ τὴ μελέτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἐρευνητῆ τῆς ἱστορίας τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ βίου ὁ κώδικας εἶναι ἀξιοσπούδατος.

Ἡ ἔκδοση τοῦ κώδικα εἶναι διπλωματικὴ: πιστὴ τήρηση τῆς ὀρθογραφίας καὶ στίξης τοῦ κειμένου, ἀνάλυση τῶν βραχυγραφῶν, ἀκόμα καὶ τῶν πιὸ συνηθισμένων. Ἐτσι, ἐπιτυγχάνεται «ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀποκομίσει ζωηρὰν καὶ ἀνάγλυφον, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰκόνα τοῦ Κώδικος, ὁ δὲ εἰδικὸς ἐπιστῆμων νὰ συναγάγη, ἄνευ παρεμβολῶν, τὰ ἐνδιαφέροντα τὸν κλάδον του συμπεράσματα», ὅπως ἐξηγεῖ στὴν Εἰσαγωγή (σ. κη') ἡ κυρία Παπαστάθη.

Τὸ κείμενο ἀκολουθοῦν τὰ πανομοιότυπα (σσ. 155-167), μεθοδικὰ ἐπιλεγμένα, ὁ Πί-

νακας γραφῶν (σ. 168), τὰ Εὐρετήρια: τόπων-τοπωνυμίων (σσ. 171-173), ὀνομάτων κληρικῶν (σσ. 175-176), οἰκογενειακῶν ὀνομάτων (σσ. 176-179) καὶ πραγμάτων (σσ. 181-197), τὸ Γλωσσάριο (σσ. 196-206), ὁ Πίνακας πανομοιότητων (σσ. 207-208) καὶ τὰ παροράματα (σ. 208).

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε δὲν εἶναι σημαντικές καὶ δὲ μειώνουν καθόλου τὴ σημασία τῆς προσφορᾶς τοῦ ἐκδότη. Πρέπει ἴσως νὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα σὲ ὀρισμένες παρεμβολές τοῦ ἐκδότη σὲ μερικές γραφές τοῦ κώδικα: Νομίζουμε πὼς δὲ χρειάζονται, γιατί καὶ χωρὶς αὐτὲς τὸ νόημα τοῦ κειμένου εἶναι εὐληπτο καὶ ἐξάλλου εἶναι φανερό πὼς οἱ γραφεῖς τοῦ κειμένου δὲν ἔχουν πάντοτε σαφεῖς καὶ συγκροτημένες γραμματικές γνώσεις.

Στὴν πράξη 44, στ. 58 διαβάζουμε: *ὀγκ(α)ρίαν*. Δὲ χρειάζεται ἡ προσθήκη τοῦ *α'* ὁ τύπος *ὀγκρία* οὔτε ἄγνωστος οὔτε σπάνιος εἶναι σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα κείμενα (βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, 233-224). Σὲ ὀρισμένες ἐγγραφές παρατηρεῖται σύγχυση γενῶν καὶ πτώσεων στὴ χρήση τῆς μετοχῆς: *ἐλθῶν οἱ κληρονόμοι* (16. 1-2), *παρασταθεὶς ἡ γυνή* (53. 3, 57. 3), *οἱ παρῶν παῖδες* (53. 4), *παρῶν ὄντες καὶ διὸ μάρτυρες* (53. 6), *μὲ τὸν θανῶν μανρουδῆ* (64. 6-7). Ὁ ἐκδότης, πάντοτε μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα, ἀποκαθιστᾷ στὸν ὀρθὸ τύπο. Ἄσκοπα, γιατί πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο γιὰ ὀρισμένες ἀπ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις νὰ εἶχε ὁ γραφέας ὑπόψη του συγκεκριμένο πρότυπο προοιμίου στὴ σύνταξη τῶν ἐγγράφων, εἶναι φανερό πὼς ἡ κλίση καὶ ἡ κατὰ γένη διάκριση τῶν μετοχῶν τοῦ εἶναι ξένη καὶ ἔτσι ἡ μετοχὴ λειτουργεῖ σὰν ἐπίρρημα, ὅπως λειτουργεῖ καὶ σὲ ἄλλες πράξεις (39. 4, 49. 3-5, 50. 4), ὅπου ὁ ἐκδότης, πολὺ σωστά, δὲν ἐπεμβαίνει. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ σύγχυση στὴ χρήση τῆς μετοχῆς δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ λαϊκὰ κείμενα. Περιττὲς εἶναι ἐπίσης οἱ προσθήκες ἐπωνύμων: *τοῦ ποτε γούση ντάκα* (31. 5), *τοῦ μακαρίτου ἰωάννου κότζη* (25. 10), ἀντωνυμιῶν (11. 2, 62. 6), ἄρθρων (34. 3) καὶ λέξεων ποὺ συχνὰ ἐπαναλαμβάνονται στὸ ἴδιο κείμενο (25. 10), ὅταν ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα δὲν προκύπτει ἐνδεχόμενη παρανόηση ἢ σύγχυση. Δὲ χρειάζεται ἐπίσης ἡ προσθήκη τοῦ ρ. *ἐμαρτύρησαν* στὴν πράξη 6, στ. 9: φαίνεται καθαρὰ ἀπ' τὴν ἀσύνδετη καὶ ἐλλειπτικὴ δομὴ τοῦ κειμένου. Ἄσκοπες εἶναι ἐπίσης οἱ συμπληρώσεις: *βα(γ)γενοκάρωντο* (47. 7), *σερμα(γ)έν* (62. 5,9,14,20): γνωστὴ εἶναι ἡ ἀποβολὴ τοῦ *γ* ἀνάμεσα σὲ δύο φωνήεντα, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ προσθήκες τελικῶν: *ν* (13. 4, 38. 21) καὶ *ς* (23. 38-39) ἢ διορθώσεις ὅπως *πρ(ο)ικιά της* (17. 19). Τέλος, δὲ χρειάζεται ἡ προσθήκη τοῦ τελικοῦ *ς* στὴν πράξη 96, στ. 23: *ἱακομῆς παναγιώτι(ς)πάϊκο*, γιατί τὸ *παναγιώτι* εἶναι πατρώνυμο (βλ. τὸ στ. 1 τῆς ἴδιας πράξης).

Ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Παναζόπουλος καὶ ἡ ἄξια συνεργάτριά του κυρία Δέσποινα Τσοῦρκα-Παπαστάθη ἐργάστηκαν μὲ εὐσυνειδησία, μέθοδο αὐστηρὴ καὶ κόπο πολὺ γιὰ νὰ μᾶς παρουσιάσουν τὴν ὑποδειγματικὴ αὐτὴ ἐκδοση τοῦ κώδικα. Περιμένουμε τὴ δημοσίευση καὶ τοῦ δευτέρου τεύχους μὲ τὴν ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικα. Εὐχόμαστε σύντομα καὶ ἡ ἐκδοση τῶν ἄλλων κωδίκων αὐτῆς τῆς σειρᾶς νὰ προχωρήσει. Θὰ εἶναι μιὰ προσφορὰ ἀνεκτίμητη στὴν ἔρευνα καὶ καταξίωση τῆς ἐθνικῆς μας πολιτιστικῆς παράδοσης.

ΝΙΚ. Κ. ΤΣΙΤΣΙΜΕΛΗΣ